

Een woord aan zijn landgenooten

door J.J. Cremer.

Het handschrift in het bezit van het Literatuurmuseum is gedateerd op 16 februari 1870. Vanaf 1878 onder de titel: Een woord aan mijn landgenooten. Zie de [Informatiepagina over Een woord aan zijn landgenooten](#).

1e druk in: Een woord aan mijn landgenooten. In: Het Vaderland, no. 44, 21 februari 1870. p. 1-2. Den Haag: M. Nijhoff, A.W. Sijthoff, D.A. Thieme, 1870.

2e druk: s Hage: C.A. van Reijn, [1870]. Overdruk uit Het Vaderland.

3e druk in: Java-bode: nieuws-, handels-, en advertentie-blad voor Nederl.-Indie, jrg. 19, no. 89, 15 april 1870. Batavia: H.M. van Dorp, 1870.

4e druk in: Kleine vertellingen: fabriekskind en werkman. Leiden: D. Noothoven van Goor, 1878. p. 258-263. Romantische werken, deel 3.

5e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff, [1888]. 6e druk. p. 289-294. Vijftigcents-editie, no. 22.

6e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff, [1890]. 7e druk. p. 289-294. Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers.

7e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff, [1909]. 8e druk. p. 289-294. Vijftigcents-editie, no. 22.

8e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff., [1909]. 8e druk. p. 289-294. Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers.

9e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff's uitg. mij., [1917]. 7e druk. p. 289-294. Romantische werken (blauwe serie).

10e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff's uitg. mij., [1917]. 7e druk. p. 289-294. Romantische werken (rode serie).

11e druk in: De lelie van s-Gravenhage. Nederlands E-book 1230004329213. november 2020. Epub zonder kopieerbeveiliging (DRM). Digitale overdruk van de 7^e druk van A.W. Sijthoff uit 1917.

12e druk in: De lelie van s-Gravenhage. Hardcover ISBN 10: 384954236X ISBN 13: 9783849542368. Uitgever: TREDITION CLASSICS, 2013. ISBN 10: 3849539997 ISBN 13: 9783849539993 Uitgever: TREDITION CLASSICS, 2013. Softcover.

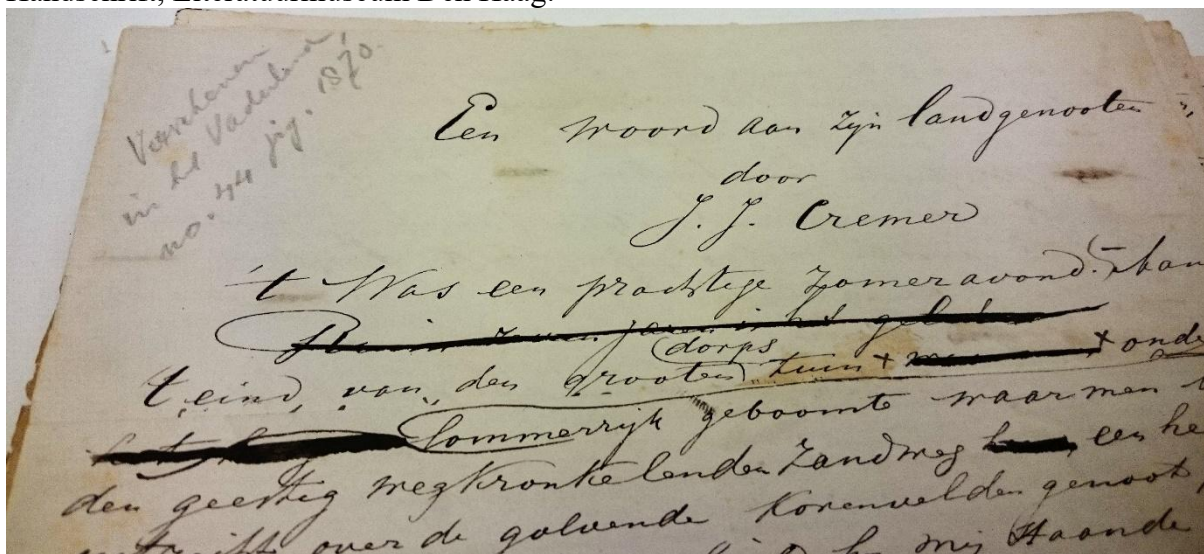
13e druk in: De lelie van s-Gravenhage. ASIN: B00OAM12D8. bron-ISBN: 384954236X. Kindle Store). Digitale overdruk van 7^e druk uit 1917.

14e druk in: De lelie van s-Gravenhage. ASIN: B018PJW83E. Uitgever HardPress, 2016. Digitale overdruk van 7^e druk uit 1916. Kindle editie.

15e druk in: De lelie van s-Gravenhage. Nederlands E-book 4064066312428. Good press: februari 2022. Adobe ePub.

16e druk in: Fabriekskinderen. [Rotterdam: Mijnbestseller, 2021]. p. 30-37. 9789403641683. Gebundeld met Fabriekskinderen en Openbare brief aan zijn excellentie den minister van binnenlandsche zaken (1870).

Handschrift, Literatuurmuseum Den Haag:

Archief:	C 04241 Cremer, J.J.
Onderwerp	Cremer, J.J. (1827-1880),
Beschrijving	[Dossier Fabriekskinderen]
Signatuur	C 04241 Dossier Fabriekskinderen
Periode	1863
Omschrijving	Het dossier bevat het klad- en netschrift van Fabriekskinderen alsmede een brief van minister Thorbecke, een open brief aan Thorbecke, 2 brieven aan de Spectator, het manuscript van Een woord aan zijn landgenoten en diverse druksels en knipsels
Vorm	1 map

Het vaderland, 19 februari 1870:

In het Nummer van *Het Vaderland* van Maandag 21 dezer zal opgenomen worden een »Woord aan zijn landgenooten, door J. J. *Cremer*», over den toestand der fabriekskinderen in Nederland.

Ter verspreiding zullen afzonderlijke afdrukken van dit artikel voor twee cents verkrijgbaar worden gesteld.

voor hun toestand verbetering van onze Regeering vraagt. Wij behoeven niet te zeggen dat onze sympathieën onverdeeld aan zijn denkbeeld geschonken worden. Ieder, die zijn werkje »Fabriekskinderen» gelezen heeft, herinnert zich het aangrijpende en in levendige kleuren gemaald tafereel van de rampzalige achterlijkheid naar geest en lichaam, welke de Nederlandsche fabriekskinderen vertoonen; voegen wij er bij, — ieder die door nadere aanschouwing den toestand kent, moet erkennen, dat helaas, geen beeld, door de verbeeldingskracht van den romanschrijver gevormd, daarin werd beschreven, maar een gevormd, daarin werd beschreven, maar een spiegel opgehouden, waarin zich de waarheid weerkaatst.

Wij voegen er bij, dat een request aan Z. M. den Koning in den door den schrijver aangegeven geest aan het bureel van dit blad ter teekening ligt, en noodigen allen in alle oorden des lands uit soortgelijk request aan den Koning in te dienen.

Het vaderland, 21 februari 1870:

voor hun toestand verbetering van onze Regeering vraagt. Wij behoeven niet te zeggen dat onze sympathieën onverdeeld aan zijn denkbeeld geschonken worden. Ieder, die zijn werkje »Fabriekskinderen» gelezen heeft, herinnert zich het aangrijpende en in levendige kleuren gemaald tafereel van de rampzalige achterlijkheid naar geest en lichaam, welke de Nederlandsche fabriekskinderen vertoonen; voegen wij er bij, — ieder die door nadere aanschouwing den toestand kent, moet erkennen, dat helaas, geen beeld, door de verbeeldingskracht van den romanschrijver gevormd, daarin werd beschreven, maar een spiegel opgehouden, waarin zich de waarheid weerkaatst.

Wij voegen er bij, dat een request aan Z. M. den Koning in den door den schrijver aangegeven geest aan het bureel van dit blad ter teekening ligt, en noodigen allen in alle oorden des lands uit soortgelijk request aan den Koning in te dienen.

De heer J. J. Cremer vergast het publiek op nieuw op een dier keurige stukjes, die hij, als novellist, weet te schrijven. Het is een treffend tableau de genre, waarin, poëtisch en dus idealistisch, het werken en lijden van de kinderen, die werken in de fabrieken, wordt geschetst naar aanleiding van het (nog niet eens geheel en al) gepubliceerde rapport der Staats-Commissie, die met het onderzoek van dat onderwerp belast was.

Als *letterkundig* product eeren wij dit nieuwe pennevruchtje van onzen vaderlandschen schrijver hoog; — maar, in 't belang zelf der zaak die hij voorstaat, moeten wij ons verzetten tegen zijne conclusie.

Het was naar aanleiding van een even dramatische schets van den heer J. J. Cremer, dat de Minister Thorbecke zeven jaar geleden de zoo even bedoelde commissie benoemde. De uitkomst harer taak is bekend: de heer Cremer meent, dat de commissie de zaak wil laten zoo als ze is. En wat doet nu de heer Cremer? Hij wekt het publiek op, een adres te teekenen aan den Koning, waarin zal worden aangedrongen op een *regeling bij de wet* van deze zaak.

Maar hoe?

Dit laat de geëerde romanschrijver in 't midden.

Ons dunkt echter, dat het practischer geweest ware, juist met het oog op het rapport der commissie, indien de heer Cremer nu eens had uiteengezet *zijne eigene* denkbeelden omtrent de wijze waarop, zonder de regten van ouders en de vrijheden van den Nederlander te krenken, hij dan bij *de wet* verzekeren kan een behoorlijke ontwikkeling van ligchaam en geest der fabriekskinderen.

Het is een goede sentimentele greep: die oproeping van „eigen dierbare kinderen”, die ouders smeeken om haastig te gaan loopen het adres teekenen „ter bescherming van die arme gemartelde natuurgenootjes”; — dat beroep op het hart doet het hart des schrijvers eer aan; maar het verstand, zou *het verstand* niet veel eer zeggen:

„Geachte romancier, gij, die dan toch gewis „gedurende de zeven jaren van het commissie-onderzoek de „gemartelde natuurgenootjes” niet „uit het oog zult hebben verloren, ontwikkel „thans *u* plan van hulp, van bescherming en „van regeling bij de wet. Dan zult gij *de Regering* nuttig zijn; wij zullen u steunen; en men „zal weten, wat men heeft te doen om niet alles „te laten zoo als het is.”

In trouwe: het door den heer Cremer op touw gezette petitionement heeft geen beteekenis hoegenaamd dan een persoonlijke hulde aan den ontwerper — wegens zijn talent als romancier, en die hulde is hij ten volle waardig.

ARNHEM, 21 Februarij.

In een woord aan zijn landgenooten voorkomende in een der laatst verschenen nummers van *het Vaderland*, noodigt de heer J. J. Cremer allen uit om een adres te onderteekenen aan den Koning, strekkende om Z. M. te verzoeken eene wet in het leven te roepen, die het fabriekskind tegen exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot eene behoorlijke ontwikkeling van ligchaam en geest verzekeren zal.

Algemeen handelsblad, 22 februari 1870:

Het Vaderland bevat een „Woord aan mijne Landgenooten” van den heer J. J. Cremer, waarin hij eene poging voorstelt in het belang der fabriekskinderen. De min. van binnenl. zaken heeft gezegd, nog geen wetsontwerp tot regeling van het toezicht te willen voorstellen. Eerst moest de openbare meening zich krachtiger uitspreken. Om die openbare meening te doen spreken, stelt de heer Cremer de teekening voor van een adres van dezen inhoud:

„Sire!

„Nu de toestand der kinderen, werkende in de fabrieken, is gebleken slecht te zijn, tengevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezette arbeid, nu naderen wij uwe majesteit met eerbiedig verzoek, dat het uwer majesteits regeering moge behagen, eene wet in 't leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal.

„Uwer Majesteits getrouwe onderdanen, enz. enz.”

Het vaderland, 22 februari 1870:

zullen vereerd worden.

Het Vaderland bevat een „Woord aan mijne Landgenooten” van den heer J. J. Cremer, waarin hij eene poging voorstelt in het belang der fabriekskinderen. De min. van binnenl. zaken heeft gezegd, nog geen wetsontwerp tot regeling van het toezicht te willen voorstellen. Eerst moest de openbare meening zich krachtiger uitspreken. Om die openbare meening te doen spreken, stelt de heer Cremer de teekening voor van een adres van dezen inhoud:

„Sire!

„Nu de toestand der kinderen, werkende in de fabrieken, is gebleken slecht te zijn, tengevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezette arbeid, nu naderen wij uwe majesteit met eerbiedig verzoek, dat het uwer majesteits regeering moge behagen, eene wet in 't leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal.

„Uwer Majesteits getrouwe onderdanen, enz. enz.”

Aan het slot eener beoordeeling van het tijdschrift *Onze Roeping*, dat juist geene onverdeelde toejuiching vindt bij de

Alphabetische naamlijst, 1870:

Cremer, (J. J.) Een woord aan zijn landgenooten. (Overgedrukt uit het Vaderland. N°. 44, 1870) 's Hage, C. A. van Reyn. (8) kl. 8°. „ 0,02
 David Rizzis. Historisch-romantisch drama in drie bedrijven. Voor rederijkers bewerkt door Bataafsche Hoorn C. Boldingh Hz (56 met een blz muziek) postf. „ 0,60

Dagblad van ZuidHolland en sGravenhage, 22 februari 1870:

De heer J. J. Cremer vergast het publiek op nieuw op een dier keurige stukjes, die hij, als novellist, weet te schrijven. Het is een treffend tableau de genre, waarin, poëtisch en dus idéalistisch, het werken en lijden van de kinderen, die werken in de fabrieken, wordt geschetst naar aanleiding van het (nog niet eens geheel en al) gepubliceerde rapport der Staats-Commissie, die met het onderzoek van dat onderwerp belast was. Als *letterkundig* product eeren wij dit nieuwe pennevruchtje van onzen vaderlandschen schrijver hoog; — maar, in 't belang zelf der zaak die hij voorstaat, moeten wij ons verzetten tegen zijne conclusie.

Hij wekt het publiek op, een adres te teekenen aan den Koning, waarin zal worden aangedrongen op een *regeling bij de wet* van deze zaak.

Maar hoe?

Dit laat de geëerde romanschrijver in 't midden.

Ons dunkt echter, dat het practischer geweest ware, juist met het oog op het rapport der commissie, indien de heer Cremer nu eens had uiteengezet *zijne eigene* denkbeelden omtrent de wijze waarop, zonder de regten van ouders en de vrijheden van den Nederlander te krenken, hij dan bij *de wet* „verzekeren kan een behoorlijke ontwikkeling van ligchaam en geest” der fabriekskinderen.

Het is een goede sentimentele greep: die oproeping van „eigen dierbare kinderen”, die ouders smeeken om haastig te gaan loopen het adres te teekenen „ter bescherming van die arme gemartelde natuurgenoootjes”; — dat beroep op het hart doet het hart des schrijvers eer aan; maar het verstand, zou *het verstand* niet veeleer zeggen:

„Geachte romancier, gij, die dan toch gewis „gedurende de zeven jaren van het commissie-

teekenen „ter bescherming van die arme gemartelde natuurgenoootjes”; — dat beroep op het hart doet het hart des schrijvers eer aan; maar het verstand, zou *het verstand* niet veeleer zeggen: „Geachte romancier, gij, die dan toch gewis „gedurende de zeven jaren van het commissie-onderzoek de „gemartelde natuurgenoootjes” niet „uit het oog zult hebben verloren, ontwikkel „thans *uw* plan van hulp, van bescherming en „van regeling bij de wet. Dan zult gij *de Rege- „ring* nuttig zijn; *wij* zullen u steunen; en men „zal weten, wat men heeft te doen om niet alles „te laten zoo als het is.”

In trouwe: het door den heer Cremer op touw gezette petitionement heeft geen betekenis hoe-genaamd dan een persoonlijke hulde aan den ontwerper — wegens zijn talent als romancier, en die hulde is hij ten volle waardig.

Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad, 22 februari 1870:

aan de *Alph. Alp. Zig.* te zijn. Deze voor-

FEUILLETON.

EEN WOORD AAN ZIJN LANDGENOOTEN.

door
J. J. CREMER.

'Wie een prachtige zomervond. Aan 't eind van den grooten dorpsweg met het uitzicht langs den wegwakende zandweg, over de gelovende korenvelden, daar onder het loomend- rijk geboonte, leidt hij mij staande.

'Gij moet mij helpen, sprak hij met warmte.

Ik zag hem vragend aan. — Wij hadden over den toestand van het ongelukkige fabriekskind gesproken. Hij was er mee bekend, immers zijn zucht bracht hem gedurig in de steenfabrieken van ons vaderland.

— 'Zou ik u helpen? Ik!

— 'Ja, met de gave die God u schonk! Schiet een verhaal uit de werkelijkheid, waar- van ik u sprak, en niet slechts zult ge de hartse over levers treffen, maar ook hen op- wekken om ter redding der arme wezens de handen inden te slaan.

Had ik hem goed begrepen? Wenschte hij een verhaal, een vertelling over den toestand van het fabriekskind in ons vaderland? — 'Was mij, alhoef ik voor den ingang eener dulle- re, mij gelooft onbekende grece stond, en men 'verloek tot mij richtte, om er als gids in vooruit te gaan.

Zonder antwoord te geven staarde ik in het dommelig verlicht.

Hij begreep dat zijden.

— 'De liefst kinderen, nieuw! hernam hij ernstig, wettu, ga dan de kinderen zien, die in de fabrieken werken; keer naar huis terug, en — schrijf!

een kwestie van geld achte.

De volgende zon wierp gouden glansen over de gelovende korenvelden. — Ik drukte hem de hand. Wij hadden in Gods prachtige tempel ons verbond gesloten.

Er — Landgenooten, de schrijver dezer regelen ging — en zag. En toen hij thuis kwam, en zijn eigen kinderen liefde en kuste — ach! hij wist niet waarom zoo anders dan gewoon- lijk — toen hij daar verhalen moest van die lieke hals-ogter deerges, die men fabrieks- kinderen noemt; en de zijnen daar dwong om te eten, neen, om slechts een enkele kruimel te proeven van den eerwaardigen kalkmeel- potter, die het leven der arme kleinen in et rekken voor een geestdoodend arbeid van 12-15 uren daags. Toen, ja waarachtig, toen wist hij 't wel wat hij schrijven zou; hij zou zijn stem voegen bij die van een Co- ronel, van een Le Poole, en anderen, en de niksomt moest leeren, of de eenvoudige vertelling 't inderdaad eenigzucht konnen leggen in de schuld der menschelijkheid.

Landgenooten! 't Is u bekend wat er sedert dien tijd geschied is.

In 1865 benoemde de minister Thorbecke een commissie, die belast werd met het onder- zoek naar den toestand der kinderen, arbeide- rinde in de fabrieken; en de man wien hart op dien zomervond zoo warm had gesproken, hij mocht de veldtooning omken zich ten het hoofd der commissie gekozen te zien.

Zeven jaren zijn voorbijgegaan. ZYVEN! Waarom leg ik zulk een nadruk op dat woord? Zal het een verzuip zijn aan de commissie van onderzoek, omdat zij zeven lange jaren be- hoefde voor haar moeilijke taak? — Neen! De beschuldiging zou miskenning kunnen worden.

1) Zo o. a. zijn meermalen stuk gelield. *Zie 't port.* de overneming zich schier op elke bladzij- den aan opdringt, dat men tot zulk een slechtom- gerakke gebied in strijd met een voorgevoelde ge- roep gevestigde meening, dan juist heeft

Andere cijfers herhalen deze opgave, o. a.:

en misschien slechts terugkijken op den Mi- nister, die tot leden der commissie mannen koos, van wier kunde en trouw hij was ver- zeerd, doch wier maatschappelijke stand hun slechts laatst tijde voor het gewichtig onder- zoek gunde.

Neen, Landgenooten, wij beschuldigen niet, maar ik leg een sterken klemsom op dat getal, omdat menig hart in dien langen tusschentijd heeft gebeld bij 't denken. En terwijl men nu pas en meet en weegt, kwijpen en lijden en ontheden die armen maar altijd voort, en sterven van uitputting, nog voordat ze gelield hebben.

Nederlanders, ik zal u de stemmen niet her- halen die voor zeven jaren, 't zij uit overvloed- heid, 't zij uit een kwijk begrepen eigenbelang, te midden over verontwaardigde klanken, en den «novellen-dichter» wat al te gemakkelij- van overtuiging beschuldigen. Ze zullen thans niet zoo licht herhaald worden; immers, land- genooten, de commissie van onderzoek naar den toestand der kinderen, arbeidende in de fabrieken, heeft in haar rapport een verou- derd totum uitgebracht.

Van de vele woorden en cijfers in de laatste dagen maats. haar in 't licht gegeven, neem ik slechts de volgende volzinnen over:

«Men bevindt, dat het fabriekskind in ontwik- keling ten achteren is bij andere kinderen die niet in de fabrieken strekken. Men bevindt, dat de achterlijkheid ten dien ope het gevolg is van te vroegen en te langdurig voortzetten arbeid.»

Dit te vroegen is ons genoeg. Dit slechts wilden we door die mannen hersteld zien.

Men kan zich bedrogen; maar wanneer hij een standrechtelijke zitting van het ledelidje rap- port, de overneming zich schier op elke bladzij- den aan opdringt, dat men tot zulk een slechtom- gerakke gebied in strijd met een voorgevoelde ge- roep gevestigde meening, dan juist heeft

Landgenooten te Aamen.

die uitpraak, terwijl ze mede 't bewijs is van oprechte trouw, de grootste waarde.

— «Wij zullen zien!» sprak een hooggeleerd lid der commissie, toen hij voor zeven jaren zijn taak zou beginnen; doch, na zijn eerste onderzoeken, klomk het reeds nader: «'t Is erger dan ik dacht. Er moet wat aan gedaan worden.»

En dat laatste woord van dien hooggeleerden geleerde is nu. Gode zij dank, de uitpraak der gehele commissie: Er moet wat aan ge- daan worden.

En wat is dan, naar voorstel, welke wet wenschte zij dan, als «de beste voorbeschou- ting tegen onredelijke exploitatie van het kind,» en om het «de gelegenheid tot behoorlijke ont- wikkeling van lichaam en geest te verzekeren?»

Hoor:

Het eerste middel waarvan zij een goede uitkomst verwacht, is: Een algemeen verplich- tend schoolonderwijs.

Verplicht schoolonderwijs! Ja, ja, waarlijk, zoo klanken er stemmen, niet slechts voor de arme fabriekskinderen, maar voor alle on- wetende kleinen moet de wetgever zorgen.

Zie Duitschland, zie...

Sil! Weet zij 't niet Nederlanders, dat de ma, die mij tot het schrijven van een verhaal bewoog, dat de president der genoemde kom- missie, bij het gezamenlijk ondertekend rapport een afzonderlijken brief heeft gezegd?

— «Mijn voorstel», zoo schrijft hij aan den minister, «moet een geheel ander zijn dan U door haar — de commissie — wordt aange- boden. Ik acht,» zoo gaat hij wat verder voort, «dat een wet tot algemeen verplicht school- onderwijs, als in strijd met den volksgeslacht- te land, niet gemakkelijk tot stand zou komen, en beschouw op dien grond het voorstel der commissie zou goed als een voorstel en den bevonden slechten toestand te laten zoals hij is. Enz. get. A. A. C. de Vries Roon.

gevoerd worden.

Den toestand te laten zoals hij is! maar Nederlanders, landgenooten die «w kinderen behield, dat wilt ge niet! Hebben zij dus geen kinderen, de overige leden der commissie? O, indien zij ze hadden ze zouden loochten hebben dat hun raad, het begraven van eener zaak, die niet slechts een onderzoek vroederie, maar nu 't allerleest betoelging van het kwaad, ter- wijl dat kwaad als werkelijk bestaande werd aan 't licht gebracht.

Of meent gij nog, dat een wet als door de com- missie bevestigd, gezins in strijd met den Ne- derlandschen volksgeslacht en wettelijkheid zou zijn?

Leest dan Landgenooten, het minnendste hoofdstuk in de nos. van 6, 7, 8 en 9 Nov. 1869, der *Nieuwe Rotterdammer Courant*.

Leest dan Landgenooten, van een algemeen verplicht schoolonderwijs, ze moeten ze de heizing er van wel in tegenstanders veranderen, of althans erkennen, dat het voorstel der com- missie ten behoeve van het fabriekskind inder- daad — maar zeer zeker ter goeder trouw — een voorstel is geweest, om den bevonden slechten toestand te laten zoals hij is.

Maar wat dan? — Zoo men blind willen zijn voor de eerlijke en dwijg niet geheel wagt- gronde beroven tegen een wettelijke pging van den arbeid der kinderen in de fabrieken? Zal men het oor sluiten voor de waarschuwende stemmen, als ze daar spreken van de gezins- waanen men het kind gaat blout stellen, erge- misschien dan waanen men het te ontkraken wensch? Zal men doof zijn voor de eischen der vrijheid in ons enig en dierbaar vaderland?

Neen, voorsterk heen! Immers juist dan eerst, wanneer men al die beroven goed heeft doorzien, dan eerst, zal de wetgever kunnen optreden, om ook de vrijheid te waarder- van het mishandelde kind!

En spreken nu niet hij. Zou Nederland nog langer dralen om het voorbeeld van het grootste deel der Europeesche naties te volgen, en «t- zou der menschelijkheid te doen klappen?

Twentsche courant, 23 februari 1870:

Binnenland

De heer J. J. Cremer doet in het Vaderland het voorstel, om eene poging te doen in het belang der fabriekskinderen. Daar de minister van binnenl. zaken heeft gezegd, nog geen wetsontwerp tot regeling van het te willen voorstellen, maar eerst ten opzichte van het verslag der commissie nopens den toestand der kinderen de uitspraak der openbare meening te wil- len vernemen, stelt de heer Cremer de teekening voor van een adres van dezen inhoud:

Sire!

»Nu de toestand der kinderen, werkende in de fabrieken, is gebroken slecht te zijn ten gevolge van

een te vroegen en te langdurig voortgezette arbeid, naderen wij U. M. met eerbiedig verzoek, dat het U. M. regering moge behagen, eene wet in het leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen eene on- redelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot eene behoorlijke ontwikkeling van ligchaam en geest verzekeren zal.» *Zie verder het ingezonden stuk.*

Red.

Twentsche courant, 23 februari 1870:

Ingezonden Stukken.

Fabriekskinderen.

In het *Vaderland* van Maandag jl. staat een woord van den heer Cremer aan zijne Landgenooten.

„Een bede, maar niet om geld.”

Een bede voor de armen in ons eigen midden; arm, omdat zij, slaven van den arbeid, lichamenlijk, geestelijk en zedelijk worden bedorven; en dubbel arm, — omdat zij *kinderen* zijn, die niet klagen kunnen.

Een beroep op het hart van allen die kinderen hebben en kind-eren liefhebben. Een welsprekend en roerend protest tegen lauwheid en onverschilligheid, nu lauwheid licht een ellendigen toestand zou bestendigen en onverschilligheid misdaad worden kon.

Hij wil klagen voor hen, voor de fabriekskinderen, klagen daár waar hulp is te verwachten, klagen met allen, die denken en voelen zooals hij.

En waarachtig, het is tijd!

Voor *zeven* jaren heeft de Regeering eene commissie benoemd om „onderzoek te doen naar het lot en den toestand der kinderen, arbeidende in fabrieken.” Die commissie heeft haar rapport uitgebracht en de slotsom is, dat het lot dier kleinen treurig, allertreurigst is. Maar wij, inwoners van Twenthe, behoefden op dat rapport niet te wachten om deze dingen te weten. Wij *zien* het alle dagen.

Sinds zijn *zeven* jaren verlopen en nog zal er niets aan gedaan worden; tenzij „de openbare meening zich krachtiger uitspreke” (Minister Fock).

Welnu, zij zal spreken! Duidelijk, luide, algemeen!

De Maatschappij tot Nut van 't algemeen is voorgegaan met een adres aan den koning, waarin zij vraagt eene wet, regelende den leeftijd en de arbeidsuren voor kinderen in fabrieken.

Maar de Maatschappij tot Nut van 't algemeen is niet het Nederlandsche volk, is niet uitsluitend „de openbare meening”, en van het Nederlandsche volk verwachten wij, dat het, nu het rapport der commissie bekend werd en *zulk* eene uitkomst gaf, niet meer zwijgen kan.

Hier, waar we 't best het weten hoe groot de nood is; hier, waar vrij algemeen de overtuiging heerscht dat eene wet *kan* helpen, *alleen* eene wet kan helpen, hier willen we dan ook onder de eersten zijn die hulpe vragen voor het kroost van den arbeider; bescherming van den Staat en met die bescherming: gezondheid, leven, ontwikkeling van verstand en hart, voorspoed en geluk in de huisgezinnen, als die kinderen op hunne beurt ouders zullen geworden zijn. 't Zal ook der nijverheid, 't zal der gansche maatschappij ten goede komen, wat er goeds gedaan wordt aan het arbeidskind. Een krachtig, wel onderwezen, degelijk geslacht van arbeiders is: welvaart voor allen, orde, zedelijkheid; is een sieraad en een zegen voor Stad en Land.

Wakkere mannen van Twenthe! uw naam is van betekenis, uw stem bij Regeering en Vertegenwoordiging niet zonder gewicht; hier van meer gewicht dan eenige andere. Wanneer in de fabrieks-districten de noodzakelijkheid dezer wet gevoeld wordt, om deze wet wordt gevraagd als om een weldaad, — dan zal zij komen!

In Almelo wordt een adres gereed gemaakt, ge-

lijkluidend met dat van den heer Cremer in het „Vaderland”. Wij hopen dat Enschede, Hengelo, Goor, Borne, Delden, Oldenzaal; dat Leiden, Tilburg, Hilversum, dat allen ons volgen, — of beter nog, ons reeds zijn voorgegaan; opdat eindelijk de „openbare meening” spreke en met zóó luide stem dat het onmogelijk wordt haar niet te hooren; opdat niet eens bij een volgend geslacht „de openbare meening” getuige tegen ons, die leefden te midden der ellende en mond en oogen hebben toe gedaan.

ALMELO, 21 Februarij 1870.

D. ANDRÉ DE LA PORTE.

MIJNHEER DE REDACTEUR!

Bij dezen neem ik ondergeteekende, abonnent van Uw geëerd blad, de vrijheid, UWE beleefd te verzoeken om het volgende, in uw eerst volgend nummer te willen opnemen!

Leve Willem III.

Als een aardigheid dient gemeld, dat in het achterland, Kloosterhaar (gemeente Ambt-Hardenbergh), door de gezamenlijke ambtenaren te Kloosterhaar en Bruinehaar, op Konings verjaardag (19 Febr. jl.) des morgens de Nationale driekleur door hun werd uitgestoken, onder het zingen van het Neerlands volkslied.

Al zeer spoedig werd dit door het nabij zijnde werkvolk opgemerkt, die elkander afvroegen, wat beteekent dat? en nauwelijks hadden zij vernomen dat het de verjaardag van Zijne Majesteit Willem III was, of zij wierpen hunne gereedschappen achter uit, en namen eenparig het besluit om even als de ambtenaren op Koning Willem's verjaardag feest te vieren, en een weinig tijd daarna formeerde er zich een groot aantal van bovengenoemde werkers rondom de geplante vlag en begonnen vrolijk te zingen het Vaderlandsche lied:

Wien Neerlands bloed enz. Zij staakten gedurende dien dag hun werk, en hebben met bovengenoemde ambtenaren feest gevierd, ter eere van Zijne Majesteit Willem III.

Des avonds liep alles in goede orde af, onder het luide geroep van Leve Willem III, en, hulde aan de eerste vlag op Kloosterhaar!!

B.

Buitenland.

Duitschland.

De Keizer van Oostenrijk heeft genade verleend aan een persoon, welke tot eeuwigdurenden dwangarbeid veroordeeld was, voor medeplichtigheid aan een moord, gevolgd van diefstal. Sedert 1832, dus 38 jaren, in den kerker opgesloten, was hij volkomen vreemd aan de maatschappelijke beweging gebleven. Toen hij zijne vrijheid had terug bekomen, beschouwde hij de telegrafen en spoorwegen als tooverachtige scheppingen, geheel buiten de denkbeelden, welke hij tijdens zijne opsluiting had.

Uit Krakau schrijft men, dat in geene eeuw aldaar zulk eene koude heeft geheerscht als dezen winter. De temperatuur is er als in Siberië. Dagelijks worden op de wegen of in de bosschen van Gallicie doodgevroren menschen gevonden, vooral vrouwen. Ook sommige spoorweg-conducteurs zijn gedurende het tra-

Algemeen handelsblad, 25 februari 1870:

Het woord van den heer J. J. Cremer aan zijne landgenooten schijnt in Twenthe voldoende weerklink te vinden. Allerwege toch wordt reeds een adres gereed gemaakt, tot instemming met de meening van den heer Cremer.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 25 februari 1870:

* **Kampen**, 25 Febr. Gedurende de pauze die gisteren avond de lezing van dr. Kits van Heijningen afwisselde, werd door dr. van Anrooij de gelegenheid aangeboden om een adres te teekenen aan Z. M. den Koning, waarbij met betuiging van adhaesie aan de oproeping van den heer **Cremer** tot het erlangen eener wet die het fabriekskind in bescherming neemt, het tot stand komen van zulk eene wet eerbiedig verzocht werd. In een oogenblik was dit adres bezaaid met handteekeningen, daar de geachte spreker uit Deventer een zeer aanzienlijk gehoor had doen zamenkomen, op wier sympathie de heer van Anrooij niet te vergeefs bleek gerekend te hebben.

Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad, 25 februari 1870:

Haarlem, 24 Febr. Gehoor gevende aan de roepstem van den heer J. J. Cremer, omtrent de wenschelijkheid van het indienen van een adres aan Z. M. den Koning, ten einde er eene wet tot stand kome, die in het lot der fabriekskinderen voorzie, heeft onze geachte stadgenoot dr. E. van der Ven het initiatief daartoe genomen, door een rekest aan Z. M. op eene voor ieder toegankelijke plaats ter tekening te leggen, van geheel denzelfden inhoud als het model van den heer Cremer. Trouwens, meer dan dáárin is vervat, behoeft er niet in voor te komen, om den minister van binnenl. zaken de publieke stem „luide“ te kunnen doen hooren. Op het teekenen van de rekesten komt het nu slechts aan, en ook dáárin geeft Haarlem een goed voorbeeld. Immers in een paar dagen tijds zagen wij de lijst der handteekeningen tot een zestigtal aangroeien, terwijl er zich nog vele doen verwachten. Bij het rekest zijn afdrukjes nedergelegd van het ook het feuilleton van dit blad overgenomen beroep van den heer Cremer op zijne landgenooten. Belangstellenden kunnen die ter verspreiding medenemen. Moge het gegeven voorbeeld alom in den lande navolging vinden!

Algemeen dagblad van Nederland, 25 februari 1870:

De heer J. J. Cremer heeft door zijn diepgevoeld adres de zaak der arme fabrieks-kinderen weer levendig aan de orde gebracht. Van verschillende zijden worden de middelen besproken om tot eene afdoende verbetering te komen. De een wenscht de tusschenkomst van den staat; de ander wraakt ze. De meesten echter zijn het eerste gevoelen toegedaan. Zij die staats-interventie verlangen hopen de toekomst der fabrieks-jeugd te verhelderen door verplicht onderwijs. De schoolplichtigheid, zeggen zij, is het eenig middel om de kinderen *afdoende* te beschermen tegen mishandeling en tegen vernietiging van hun moreel bestaan. Het is een krachtig middel om de misdaden te doen afnemen. Of is het niet een onloochenbaar feit, dat onderwijs de zeden zachter maakt, en dat naarmate het onderwijs meer verbreid is, de misdaden afnemen? Men spreekt van rechten der ouders en van vrijheden van

Twentsche courant, 26 februari 1870:

KAMPEN, 25 Febr. Gedurende de pauze die gisteren avond de lezing van dr. Kits van Heijningen afwisselde, werd door dr. van Anrooij de gelegenheid aangeboden om een adres te teekenen aan Z. M. den Koning, waarbij met betuiging van adhaesie aan de oproeping van den heer **Cremer** tot het erlangen eener wet die het fabriekskind in bescherming neemt, het tot stand komen van zulk eene wet eerbiedig verzocht werd. In een oogenblik was dit adres bezaaid met handteekeningen, daar de geachte spreker uit Deventer een zeer aanzienlijk gehoor had doen zamenkomen, op wier sympathie de heer Anrooij niet te vergeefs bleek gerekend te hebben.

Twentsche courant, 26 februari 1870:

TWENTSCHE COURANT.

VERSCHIJNT
des Woensdags en Zaturdags en elke week te
Amelo.

ABONNEMENTS-PRIS:
Voor 6 maanden liniaal deze Sted. . . . 1.80.
Franco door het gehele Rijk 2.00.

ZATURDAG 26 FEBRUARIJ.

ZEVEN-EN-TWINTIGSTE JAARGANG.

ADVERTENTIE:
Van 1 tot 2 regels 25 Cent, elke regel meer 12½ Cent.
De inzending kan geschieden tot Dinsdag en Vrijdag-middag
uiterlijk 12 uur.

VERKRIJGBAAR:
Bij den Uitgever J. T. SOMMER te Amelo, en bij alle Boek-
en Post-Directeuren. — Brieven en ingezonden stukken franco.

1870 — № 17.

SPOORWEGEN — WETTERDIENST.
Vertrek van Amelo naar Borne, Enschede.

6.54 morg.	in verbinding op Arnhem, Deventer, Zwolle, Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Leeuwarden.
8.38 "	in verbinding op Oldenzaal, Schiermon, Rheins.
11.5 "	in verbinding op Arnhem, Deventer, Zwolle, Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Leeuwarden.
5.34 "	in verbinding op Oldenzaal, Schiermon, Rheins, Arnhem, Amsterdam, Rotterdam.

Aankomst te Amelo van Enschede, Hengelo, Borne.

7.41 morg.	in verbinding van Rheins, Schiermon, Oldenzaal.
10.11 midd.	in verbinding van Arnhem, Zwolle, Deventer.
12.18 "	in verbinding van Leeuwarden, Rotterdam, Amsterdam, Zwolle, Deventer, Arnhem.
5.18 "	in verbinding van Rheins, Schiermon, Oldenzaal.
5.7 "	in verbinding van Groningen, Leeuwarden, Rotterdam, Amsterdam, Zwolle, Deventer, Arnhem.

Minder-arbeid in Fabrieken.

Ons geverde novellen-dichter Curren heeft deze dagen in *Het Vaderland* een hartelijk woord gesproken tot zijn landgenooten, naar aanleiding oener dial van Thunauze, welke reeds van het jaar 1863 dagteekent. Toen benoemde die statuten — Minister zijnde — een commissie om te onderzoeken den toestand der kinderen arbeidende in de fabrieken. Zeven jaren zijn voorbij gegaan. Zien! Eindege verhoelen het rapport dat erkent de mindere ontwikkeling van het fabriekskind in vergelijking met andere kinderen en de achterlijkheid voor een groot deel toeschrijft aan te vroegen en te langdurig voortgezeten arbeid. Maar — voegt de commissie er bij — wetelijke maatregelen zullen op den duur slechts teleurstelling geven, en of onoverwinnelijke voorstellen blijven te zijn of slechts tot verplaatsing niet tot vermindering van het kwaad leiden. Noch de bepaling van een minimum van leeftijd, noch eene reglementering van werken voor kinderen als één middel, van hetwelk goede uitkomsten te verwachten zijn, wordt opgegeven de verpleging aan alle ouders op te leggen om hunne kinderen op zekere leeftijd gedurende eenige jaren regelmatig de school te doen bezoeken.

De tegenwoordige Regering — beschouwt tot heden weinig bijk van organisatie talent hebbende gegeven — ziet niet op tegen een wetsonverwijf, maar schijnt edelgier geen lust te hebben haar weggevoerde gaven aan deze treurige aangelegenheid te leveren. Eerst moet de openbare meening zich krachtiger uitspreken.

De edele schrijver der *Novellen* gaat daaromtrent de verrijfing *Fabriekskinderen, Een beke, maar niet om gold* — wiens hart bloedt bij het verhaal dat er in Twente ouders zijn, die om de arme schepeljes, welke naar de fabriek moeten, heel vroeg 's winters goed wakker te doen worden, ze uit de warme bedden nemen en met de bloote voeten op den ijsskaden hardstenen zetten — doet om de publieke opinie te bewaken om beroep op mannen en vrouwen, ouders en jongen van dagen. Hij wenscht dat allen — hunne beide voegende bij de zijne — een adres aan den Koning mogten rigten van soortgelijke inhoud: „Sire! Na de toestand der kindren verkennde in de fabrieken gebouwen is slechts te zijn tegevoerde van een te vroegen en te langdurig voortgezeten arbeid, om kinderen wij Uwe Majesteit niet verrijfde verzoekt, dat het Uwe Majesteit moge belaggen met Uwe Majesteit's regering eene wet in het leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot eene behoorlijke ontwikkeling van lichamelijke en geest versterken zal." In het bijzonder wordt adressaat zich tot de Nederlandsche Industrielen, welke — om zij het rapport hebben kunnen lezen en dat met een vreesden worden waarschijnlijk te kennen — aanstonds bereid zijn, oogenblikkelijk voordeel prijs te geven en tot heden slechts hard schreeuw om de concurrentie hun tot hardheid d'ongef de sleur hun verkennde. Treken! dat adres — roept hij uit in eele verantwoordelijkheid — en we namen zullen als diamanten schitteren in den hand der liefde den wij te zamen vlechten.

Hetwelk, wij voor ons hebben de droefheid en stille overtuiging, dat een dergelijk adres een een

mogelijke wettelijke regeling van den werkdij in fabrieken en van den arbeid der kinderen — als gevolg daarvan — weinig hulp zal aanbrengen. In den regel maken votten de menschen niet beter en liever gene voorredingen dan zulke — welke men toch niet kan doen, naleven. Geen regering is bij magte kinderen tegen de hebucht of het wangedrag der ouders voldoende te beschermen. Verbod en de strafpaling betoekenen weinig voor leden die niet van goeden wille zijn. Gestelt, het ongelukkig tot der kinderen die in groete fabrieken werken kan enigzints geleid worden — maar hoe moet het dan gaan met de arme schepeljes die naar zoegrande kinne fabrieken worden gezonden of te huis arbeid wordt opgelegd? De knivering van den minister Fox is volkomen begrijpelijk en de commissie heeft gelijk in haar levoeren: alst kwaad last, zich verplekten niet weggenomen.

Oschouwe sympathieerde met den begaften en groetvolken heer Curren, wat hetwelk zijne philantropie, wenschen wij echter niet, dat er daananten zullen schitteren in den hand der liefde dien hij denkt te vlechten. Eene vraag zij ons voorloofde: is er één verstandig man die zelf verzoekt onder curatie gesteld te worden?

De Twentsche vereeniging tot bevordering van nijverheid en handel heeft die vraag reeds beantwoord. In de algemeene vergadering van 9 Augustus 1868 gaf zij het voorreken op om van de regering hulp te vragen, om reden dat men allezins vreemd zou handelen door te verzoeken bij de wet gedongven te worden tot een, van welk nut, ja van welk noodzakelijkheid men volkomen overtuigd is, en waartoe ieder weldenkend werkgever gevoeld zedelijk verplicht te zijn, terwijl hij het in zijne magt heeft om het uit te voeren.

Daar benevatin van zedelijke verpleging heeft natuurlijk aanleiding gegeven tot nader overleg. Mogt men tot heden — op het voetstap van ons parlement — veel hebben gepreest maar weinig gedaan, thans is de tijd van afwending voorbij. De rijk-commissie nepens het onderwerp van fabriek-arbeid heeft haar rapport uitgebragt en de tijd van handelen is gesloten.

Twentsche vereeniging tot bevoering van nijverheid en handel! het staat aan u een voorbeeld te geven dat niet alleen navolging zal vinden in geheel ons Vaderland, maar ook in den vreemde. Met geringe opoffering kunt gij eene volheid bewijzen aan de Maatschappij, zoo groot, dat het nageslacht daarvoor nooit erkentelijk genoeg kan wizen. Laten we leden onder elkander eene verrekkenis treffen, zoo min mogelijk anders in hunne fabrieken op te nemen, die hunne kinderen slecht behandelen en geen kinderen te laten arbeiden, tenzij zij redelijk kunnen lezen, schrijven, optellen, afrekken, vermenigvuldigen en teelen.

Wettelijke schoolwag heeft een eigenaardig bezwaar. Schoolverbanden kunnen dan eerst goed werken als men niet overrijft. Het eenvoudige redmiddel, hier voorgesteld, heeft de verdiensten *echt human* en *echt liberaal* te zijn. Het is *human*, want inder de toekomst ligt, in het onderwijf, dan geelt gij de kinderen den stiel der toekomst in handen. Het is *liberaal* omdat niet gevraagd wordt hoe maar voor

weet het kind. Zijt voorzeker dat de fabriekskinderen betrekkelijk spoedig dat weinige maar hoogst noodige zullen leeren, al was het alleen maar tegevoerde van het eigenlezing der ouders.

NASCHRIFT.
Bovenstaand stuk was reeds voor de pers gereed, toen schrijver kennis kon nemen van het artikel van den heer D. ANONIE DE LA PONTIE, over Fabriekskinderen.

De heeren CREMER en DE LA PONTIE, zijn gereserveerde van ons. Zij willen, wat wij willen, het ongelukkig en ellendig lot der Fabriekskinderen verzoeken. Het enig verrijft ligt in de wijze, hoe moet die hulp komen, van wege den Staat, door middel eener wet, dan wel van wege particuliere krachten, door middel van associatie? Ziet dat de kwestie. Wij hebben het een deeling tegen indere kwaad der maatschappij eene wet als geneesmiddel voor te schrijven; door deze *nonnante* heeft men veel fraais op het papier en komt in de zaak zelfs niet vooruit.

Buitenland.

Duitsland.

Dat de officiële waarheid zeer dikwerf zoover van de naakte waarheid is verwijderd, dat men met recht aan de officiële verzekeringen mag twifelen, indien tusschen bewijfgronden niet toevens worden overgelegd, hiervan heeft men zich op nieuw ten duidelijkste kunnen overtuigen bij gelezenheid van de behandeling der kwestie over het gedenktoeken, nabij Celle opgericht ter herinnering aan de Hanoveranen, bij Langensala geneesd. Bedoeld gedenktoeken is, gelijk de lezer zich herinnert, indertijd afgebroken op last van den luit-generaal v. Schwartkopp en den luit-kolonel van Rex. Deswege veroorloft op aanklag van den eigenaar van het terrein, waarop bedoeld monument stond, zijn de beide hoofdofficieren door de regtbank te Celle veroordeeld. Hiervan zijn de veroordeelden in hooger beroep gekomen. Bij de behandeling der zaak is o. a. aan het licht gebragt, dat de kenningsvraag betreffende de vegraining van het monument aan den luit-generaal v. Schwartkopp te Hanover ter hand is gesteld op 14 Oct. jl, des morgens ten 11 ure 37 minuten. In bedoeld telegram medde de luit-kolonel van Rex, die zich te Celle bevond, dat hij met de uitvoering daarvan zou wachten tot 2 ure des namiddags, indien hij voor dien tijd geen tegenbevel ontving. Daarop is de luitnant van Wahlens, naar Celle gezonden, die het bevel overbragt, dat het monument moest weeten afgebroken.

Deze aangelegenheid is indertijd in de zitting van het Huis der afgevaardigden der sprake gekragt en bij die gelegenheid is van regeringswege verklaard, dat haar niets bekend was, waaruit kon blijken, dat de militaire autoriteiten bevel hadden gegeven, om het bedoelde gedenktoeken af te breken, naast de regit had bevelen, dat het onaangetast zou blijven.

Torn dit feit voor het Hof werd uitgemakt, zag men met enige heronting de bevestiging der oude waarheid, dat eene officiële waarheid veelal niet anders is dan eene grove onjuistheid.

Op den 24 dezer maand zal het Hof in deze kwestie uitspraak doen. Met belangstelling ziet men het arrest te gemoet, tegeven voortsommig het geval is in de eelt Hanoversche of Welische kringen.

Zutphensche courant, 26 februari 1870:

— Het *Vaderland* van 21 dezer bevat een wel-
sprekend "Woord aan mijn Landgenooten" van den heer J. J. Cremer, waarin
deze, naar aanleiding van het gezegde van den
Minister van Binnenlandsche Zaken in de Tweede
Kamer der Staten Generaal — dat hij omtrent het
toezicht op de fabriekskinderen nog geen wetsont-
werp wilde voorstellen of eerst moest de openbare
meening zich krachtiger uitspreken — de teekening
voorstelt van een adres aan den Koning van h. v.
den volgende inhoud:

Sire!

"Nu de toestand der kinderen, werkende in de
fabrieken, is gebleken slecht te zijn tengevolge van
een te vroegen en te langdurig voortgezeten arbeid,
nu naderen wij met het eerbiedig verzoek, dat het
Uwer Majesteits regeering moge behagen een wet
in het leven te roepen, die het arme fabriekskind
tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en
het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke
ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal."

Uwer Majesteits getrouwe
onderdanen, enz. enz.

(Afdrukken van bedoeld artikel zijn op franco
aanvraag aan het bureau van *Het Vaderland* te
verkriften, à 2 cent.)

Het vaderland, 28 februari 1870:

* **Helmond**, 24 Febr. — Naar aan-
leiding der roepstem van onzen geachten novellist
J. J. **Cremer**, voorkomende in *Het Vaderland*
no. 44, werd gisterenavond door den heer F.
Koopmans van Boekeren van Leiden, die in
een bijeenkomst der vereeniging *Concordia* alhier
een spreekbeurt vervulde, in den loop zijner
rede met gemoedelijken ernst de aandacht ge-
vestigd op de zaak der kinderen, arbeidende in
de fabrieken. Dit had ten gevolge, dat in de
pauze dier bijeenkomst een adres aan Z. M.
den Koning, gelijkluidend met het door den
heer Cremer voorgestelde, ter teekening werd
aangeboden, waarop verscheidene handteekenin-
gen werden geplaatst.

Het vaderland, 28 februari 1870:

Haarlem, 25 Februari. — In de tweede
vergadering van de hier gevestigde afdeeling van
het Schoolverbond, werd door dr. E. Van der Ven
het adres aan Z. M. van den heer J. J. Cremer,
over de verbetering van het lot der fabrieks-
kinderen, aangeboden en door alle aanwezigen
onderteekeend.

Twentsche courant, eind februari 1870:

Ingezonden Stukken.

Wij verleen en gaarne een plaatsje voor 't hier onderstaand stuk.

RED.

't Adres van den Heer Cremer aan Z. M. den Koning, en het waardig woord door den Heer André de la Porte onlangs in uwe Courant uitgesproken, alsmede de roepstem van zoovele edele mannen, leden van het schoolverbond, moeten elk die 't wel meent met Volk en Vaderland wakker maken om te helpen strijden tegen 't hoe langs zoo meer veldwinnend schoolverzuim. Als men, gelijk schrijver dezer, den kanker van ons volkswelvaren van nabij kan waarnemen, dan ontwaart men met droefheid hoe hij voortvreet, en komt dan van zelf tot het besluit, dat schoolpligtigheid alleen de wonde voor goed genezen kan.

Dat die schoolpligtigheid met onze vrijheid zoude in strijd zijn wordt reeds tegengesproken door de bestaande conscriptie, en zal in de aanstaande wet op het postwezen niet de bepaling worden opgenomen dat ongefrankeerde brieven zwaarder dan gefrankeerde zullen belast worden? Is dat ook niet tegen de vrijheid van ons handelen?

Neen, hierin steekt, dunkt mij, de kwaal niet, maar wel dáárin dat menig huisvader de reeds winnende hand van zijn kind niet missen kan! Als hierin kon voorzien worden, dan was men eene schrede nader bij den schoolpligt!

Daarover nadenkende, kwamen mij de volgende gedachten voor den geest. In Nederland bestaat een fonds voor noodlijdende (Protest) kerken en Gemeenten. Dit fonds is door Collecten daargesteld, en jaarlijks worden deze herhaald. Door dit fonds is reeds menige Gemeente geholpen; er zijn nieuwe kerken door verbeterd; weduwen en weezen van Predikanten gesteund enz. — Zou nu even zoo, op dezelfde wijs, geen fonds kunnen tot stand gebragt worden, waaruit behoeftige ouders schadeloos werden gesteld voor het werk hunner kinderen? Stel dat er onder de 146,000 kinderen die in Nederland geen of slechts ten halve onderwijs ontvangen, 100,000 behoeftigen zijn en dat elk daarvan dagelijks, ruim genomen vijftig Cents voor de huishouding verdient, dan geeft dat een kapitaal van 50,000 Gulden in 't jaar.

Neem nu aan dat er een millioen contribuerende Nederlanders gevonden kunnen worden, dan zou reeds het kapitaal bijna voldoende zijn als elk slechts één Gulden daartoe bijbragt. Maar dit behoeft niet eens, omdat de Collecten 's jaarlijks herhaald worden, en de Gemeenten toch ook altijd wel *iets* kunnen en ook wel *willen* bijdragen.

De 46,000 onverschilligen zouden door gestrenge middelen tot schoolgaan moeten genoodzaakt worden.

Ging dit of dergelijk plan door, dan moeten er natuurlijk in elke Gemeente Commissien benoemd worden, die tegen misbruik van den kant der ouders waakten enz. enz.

Mijnheer de Redacteur! 't is maar zoo een vlugtig doordacht plan dat ik U aanbied, doch wilt Gij 't plaatsen, 't mogt dieper denkenden en bekwamer mannen hunne krachten doen beproeven, om eenmaal uit den ellendigen staat gered te worden waarin wij thans tot onze schande verkeeren. In allen gevalle zou men er uit kunnen zien, wat de rijke in Nederland voor zijnen armen broeder overheeft.

Met de meeste hoogachting,

Mijnheer de Redacteur

Uw bestendige lezer

W. J. c. v. W.

R. den 27 Februarij 1870.

EEN ERNSTIG WOORD.

De heer J. J. Cremer heeft in 't *Vaderland* een **«woord aan zijne landgenooten»** geplaatst, om nogmaals hun op 't hart te drukken, hoe dringend noodig het lot van in fabrieken werkende kinderen, die bij slecht voedsel een geestdoodenden arbeid van dikwijls 12 tot 15 uren daags moeten volhouden, verbetering eischt.

Voor zeven jaren werd eene commissie benoemd om een onderzoek in te stellen, en eerst nu bragt zij

haar rapport uit, maar dat rapport komt tot deze conclusie, »dat het fabriekskind in ontwikkeling ten achteren is bij andere kinderen die niet in de fabrieken arbeiden, en dat die achterlijkheid ten deele ook het gevolg is van te vroegen en te langdurig voortgezette arbeid.»

En als het eenig afdoende middel noemde de commissie: algemeen verplichtend onderwijs.

Wat wil nu de heer Cremer?

Hij wil een verstandige wettelijke regeling van den arbeid der kinderen in de fabrieken, zoo mogelijk gepaard aan verplicht schoolonderwijs. Hij wil dat de wet ook zal straffen wanneer onmeeloggende ouders niet zelden beulen voor hun kinderen blijken te zijn. Hij wil dat de wet zal straffen wanneer de industrie — 't zij dan moedwillig of uit de sleur — menschenlevens verwoest en alzoo werkelijk »verrotting brengt in den Staat.»

»Landgenooten! — zegt hij — in een zitting der Tweede Kamer onzer Staten-Generaal heeft de Minister Fock in antwoord op een interpellatie van den heer van der Maesen van Sombreff gezegd, dat hij omtrent het toezigt op de fabriekskinderen nog geen wetsontwerp wilde voorstellen: EERST MOEST DE OPENBARE MEENING ZICH KRACHTIGER UITSPREKEN.

»Nu zult gij 't weten waarom ik u schrijf.

»Landgenooten, mannen en vrouwen, ouden en jongen, 't is omdat ik wensch dat gij als een man zult opstaan en uw bee voegen bij de mijne; dat gij tot den Koning een adres zult rigten, 't zij in den volgenden of een beteren vorm:

Sire!

»Nu de toestand der kinderen werkende in de fabrieken is gebleken slecht te zijn ten gevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezette arbeid, nu naderen wij Uwe Majesteit met eerbiedig verzoek, dat het Uwe Majesteit zal behagen met Uwer Majesteits Reëring een wet in 't leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van ligchaam en geest verzekeren zal.

Uwer Majesteits getrouwe onderdanen, enz. enz.»

»Ik weet het, Landgenooten, waar 't een werk der liefde geldt, en mede in 't waarachtig belang der Nederlandsche Industrie, daar zult gij niet achterblijven.

»En dan, wanneer dan te midden dier vele namen ook hier en daar de namen zullen prijken van hen, die aanstonds bereid zijn om oogenblikkelijk voordeel prijs te geven nu zij de waarheid moesten hooren; van hen die hard schenen omdat de concurrentie hen tot hardheid dwong of de sleur hen verblindde; ja, dan zullen die namen der edele Nederlandsche industriëlen als diamanten schitteren in den band der liefde, dien wij te zamen mogten vlechten.

»God geve dat geen enkele hunner ontbreken zal!»

Aan 't bureau van 't *Vaderland* liet een adres aan Z. M. in bovenbedoelden geest ter teekening.

Te Almelo, in 't land van de fabrieken, wordt gelijk

adres opgesteld.

Te Kampen en te Haarlem zijn reeds adressen van een menigte handteekeningen voorzien.

Algemeen dagblad van Nederland, 1 maart 1870:

Het woord van den heer J. J. **Cremer** aan zijne landgenoten schijnt in Twenthe voldoende weerklank te vinden. Allerwege toch wordt reeds een adres gereed gemaakt, tot instemming met de meening van den heer **Cremer**.

Zutphensche courant, 1 maart 1870:

— Adressen, in den geest van dat door den heer **Cremer** voorgesteld, tot verbetering van het lot der Fabriekskinderen, liggen ter onderteekening te Haarlem, Almelo, Kampen.

Algemeen dagblad van Nederland, 2 maart 1870:

In de *Twentsche Ct.* wekt de heer André de la Porte de nijvere bevolking op, om, nadat het *Nut van 't Algemeen* vruchteloos zich bij adres tot Z. M. den koning heeft gewend, ten einde eene wet te vragen, om „den leeftijd en de arbeidsuren voor *kinderen in fabrieken*” te regelen, aan de roepstem van den heer **Cremer** gehoor te verleen, en adressen aan den koning over deze zaak optezenden. Te Almelo en Kampen is zulk een adres reeds in omloop; Enschedé, Hengelo, Goor, Borne, Delden, Oldenzaal, Leiden, Tilburg en Hilversum zullen stellig volgen. De minister moet er zich niet meer op kunnen beroepen, dat de openbare meening zich *niet* uitspreekt.

Hoornsche courant, 2 maart 1870:

Het *Vaderland* van den 21 der vorige maand bevat een welsprekend „Woord aan mijn Landgenooten” van den heer J. J. **Cremer**, waarin deze, naar aanleiding van het gezegde van den Minister van Binnenlandsche Zaken in de Tweede Kamer der Staten-Generaal — dat hij omtrent het Toezicht op de

fabriekskinderen nog geen wetsontwerp wilde voorstellen of eerst moest de openbare meening zich krachtiger uitspreken — de teekening voorstelt van een adres aan den Koning van b. v. den volgende inhoud :

Sire !

»Nu de toestand der kinderen, werkende in de fabrieken, is gebleken slecht te zijn tengevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezette arbeid, nu naderen wij met het eerbiedig verzoek, dat het Uwer Majesteits regeering moge behagen een wet in het leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal.»

Uwer Majesteits getrouwe
onderdanen, enz. enz.

(Afdrukken van bedoeld artikel zijn op franco aanvraag aan het bureau van »het Vaderland» te verkrijgen à 2 cents.)

Harlinger courant, 2 maart 1870:

MENGELWERK

Fabriekskinderen,

De heer de la Porte schrijft in de *Tw. Ct.* „In het *Vaderland* van Maandag jl. staat een woord van den heer Cremer aan zijne landgenooten.” „Een bede, maar niet om geld.”

Een bede voor de armen in ons eigen midden; arm, omdat zij, slaven van den arbeid, lichamelijk, geestelijk en zedelijk worden bedorven; en dubbel arm, — omdat zij kinderen zijn, die niet klagen kunnen.

Een beroep op het hart van allen die kinderen hebben en kinderen liefhebben. Een welsprekend en roerend protest tegen lauwheid en onverschilligheid, nu lauwheid licht een ellendigen toestand zou bestendigen en onverschilligheid misdaad worden kon.

Hij wil klagen voor hen, voor de fabriekskinderen, klagen daar hulp is te verwachten, klagen met allen, die denken en voelen zooals hij. En waarachtig, het is tijd!

Voor zeven jaren heeft de Regeering eene commissie benoemd om „onderzoek te doen naar het lot en den toestand der kinderen, arbeidende in fabrieken.” Die commissie heeft haar rapport uitgebracht en de slotsom is, dat het lot der kleinen treurig, allertreurigst is. Maar wij, inwoners van Twenthe, behoeften op dat rapport niet te wachten om deze dingen te weten. Wij zien het alle dagen.

Sinds zijn zeven jaren verlopen en nog zal er niets aangedaan worden; tenzij „de openbare meening zich krachtiger uitspreke” (Minister Fock).

Welnu, zij zal spreken! Duidelijk, luid, algemeen!

De *Maatschappij tot nut van 't Algemeen* is voorgegaan met een adres aan den Koning, waarin zij vraagt eene wet, regelen de den leeftijd en de arbeidsuren voor kinderen in de fabrieken.

Maar de *Maatschappij tot nut van 't Algemeen* is niet het Nederlandsche volk, is niet uitsluitend „de openbare meening,” en van het Nederlandsche volk verwachten wij, dat het, nu het rapport der commissie bekend werd en zulk eene uitkomst gaf, niet meer zwijgen kan.

Hier, waar we 't best weten hoe groot de nood is; hier, waar vrij algemeen de overtuiging heerscht dat eene wet kan helpen, alleen een wet kan helpen, hier willen we dan ook onder de eersten zijn die hulpe vragen voor het kroost van den arbeider; bescherming van den Staat en met die bescherming: gezondheid, leven, ontwikkeling van verstand en hart, voorspoed en geluk in de huisgezinnen, als die kinderen op hunne beurt ouders zullen worden zijn. 't Zal ook der nijverheid, 't zal der gansche maatschappij ten goede komen, wat er goeds gedaan wordt aan het arbeidskind. Een krachtig, wel onderwezen, degelijk geslacht van arbeiders is: welvaart voor allen, orde, zedelijkheid, is een sie-raad en een zegen voor stad en land.

Wakkere mannen van Twenthe! uw naam is van beteekenis, uw stem bij de Regeering en Vertegenwoordiging niet zonder gewicht; hier van meer gewicht dan eenige andere. Wanneer in de fabrieks-districten de noodzakelijkheid dezer wet gevoeld wordt, om deze wet wordt gevraagd als om een weldaad, — dan zal zij komen!

In Almelo wordt een adres gereed gemaakt, gelijkloidend met dat van den Heer Cremer in het „*Vaderland*”. Wij hopen dat Enschede, Hengelo, Goor, Borne, Delden, Oldenzaal, dat Leiden, Tilburg, Hilversum, dat allen ons volgen, — of beter nog, ons reeds zijn voorgegaan; opdat eindelijk de „openbare meening” spreke en met zóó luide stem, dat het onmogelijk wordt haar niet te hooren; opdat niet eens bij een volgend geslacht „de openbare meening” getuige tegen ons, die leefden te midden der ellende, en mond en oogen hebben toegedaan.

Het vaderland, 3 maart 1870:

— Aan het verzoek uit Arnhem is voldaan. Het »Woord van den heer **Cremer**» is bij den heer Stenfert Kroese, boekhandelaar, à 2 cents verkrijgbaar gesteld.

Algemeen dagblad van Nederland, 3 maart 1870:

Ook te Utrecht en te Rotterdam circuleeren reeds adressen tot ondersteuning van het adres des heeren **Cremer**, tot verbetering van den maatschappelijken toestand der *fabriekskinderen*.

En te Amsterdam?!

Het vaderland, 4 maart 1870:

* **Meppel**, 2 Maart. — Met genoegen kunnen wij mededeelen, dat ook in onze stad een poging zal aangewend worden, om het treurig lot der fabriekskinderen te verbeteren. Een adres, in den geest van den heer J. J. **Cremer** te 's Hage, zal ter teekening worden aangeboden en daarna aan Z. M. den Koning worden opgezonden.

Het vaderland, 4 maart 1870:

De roepstem van den heer J. J. Cremer, ten behoeve der fabriekskinderen vindt alom in den lande gehoor. Allerwege worden adressen aan den Koning, in den geest als door hem is aangegeven, geteekend. Aan zoovelen onzer stadgenooten, die zich ongetwijfeld daarbij zullen willen aansluiten, zij bericht dat het adres thans ook ter teekening ligt in de Besognekamer en bij de heeren boekhandelaars Couvée (Pooten) en Visser (Wagenstraat).

Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad, 4 maart 1870:

**** Bij den Boekhandelaar J. G. BROESE
is gratis te verkrijgen :
Een Woord aan zijn Landgenooten.
DOOR
J. J. CREMER.
(OVERGEDRUKT uit HET VADERLAND.)**

Algemeen dagblad van Nederland, 5 maart 1870:

Het Vaderland — eenigermate *partij* — antwoordt op het eerste gedeelte van dit artikel :

„Het *Deventer Weekblad* beschuldigt den heer **Cremer**, naar aanleiding van zijn „woord aan mijne landgenooten,” in de staatscommissie tot onderzoek van den toestand der fabriekskinderen mede te hebben gewerkt tot tijdverbeuzeling. De schrijver van het artikel heeft zich de moeite niet gegeven de namen na te gaan van de leden der staatscommissie, waartoe de heer **Cremer** niet behoorde.

„’t Is te hopen, dat de hooggeleerde schrijver in zijn wetenschappelijke onderzoekingen met een weinig meer nauwkeurigheid te werk gaat.”

Arnhemsche courant, 7 maart 1870:

VAN EEN GOED DOEL.

I.

Zeven jaren geleden schreef de heer **Cremer** een novelle, getiteld: *FABRIEKSKINDEREN; Eene lede, doch niet om geld*. De *Arnhemsche Courant*, over dit boekje sprekende, zeide toen :

„Hetgeen wij van de lezing van den heer **Cremer** in eenige dagbladen opgetekend hebben gevonden, noopt ons, bij hetgeen onze berigtgever daarvan mededeelt, een voorbeeld te voegen. De lezing bedoelde duidelijk effect te maken, en schijnt gemaakt te hebben wat zij bedoelde. Wij keuren dit niet onvoorwaardelijk af; het is soms het meest afdoend middel de aandacht van het publiek op een onderwerp, dat voorziening eischt, te vestigen. Doch, wanneer het een zoo belangrijk en ingewikkeld onderwerp, als waaraan de heer **Cremer** zich waagde, betreft, mag het goede doel gunst aan grondige studie van het onderwerp niet doen verontschuldigen. Een de fantastische wijze, waarop de heer C. zijn onderwerp voorstelt (1), geeft duidelijke bijklen van oppervlakkigheid en eenzijdigheid. In een novelle kan men figuren, omstandigheden en omgeving schilderen, wonden en keeren gelijk men wil, maar het praktisch leven, het leven dat niet de schepping van een auteur is, is zoo geduldig, zoo lenig en kneedzaam niet. De kwestie van den fabriekarbeid, en in het bijzonder van den fabriekarbeid der kinderen, kan niet zoo luchtig in eenige penstreek en een philanthropische droomerij afgedaan worden. Dit eischt andere krachten en een ander talent dan die vereischt worden

(de fantastische schoone waanzinnige vrouw, die haar kind vermoordt,) als de stichtster van al dit onheil brandmarkt, en als specifiek middel eene wet regelende den fabriekarbeid der kinderen voorschrijft.

Wij vrezen dat de heer C. zich de maak wat al te eenvoudig en te gemakkelijk voorstelt. De wetgever is geen wonderdokter en eene wet in het *Staatsblad* goene panacee. Gelukkig bestaat er over het onderwerp van den arbeid der kinderen in fabrieken eene wat dieper in het hart der kwestie doordringende studie dan de novelle en het feuilleton van den heer C. geven, en wij zullen de vrijheid nemen daarvan gebruik te maken, bij de verdere behandeling van des heeren Cremers oproeping aan zijne landgenooten om hem te helpen in de bescherming der „arme, gemartelde” fabriekkindertjes.

In het bijvoegsel der *Nieuwe Rotterdamse Courant* van donderdag 11. komt voor een kort begrip van eene rede, door dr. Lamping in eene vergadering der kiesvereniging *Burgerplicht* te Rotterdam gehouden over den census.

In deze rede, die ons zeer belangrijk toeschijnt en waarmede wij hopen naders kennis te zullen maken, komt ook deze zinsnede voor: „Een liberaal blad vroeg, onder anderen, wat men toch over dat kiesstelsel te klagen had, nu de liberalen daardoor in de Kamer de meerderheid hadden? ofschoon dat argument niet als genoegzaam serieus kan worden beschouwd.”

Wij meenen ons niet te vergissen, wanneer wij aannemen dat de spreker met dit „liberaal blad” bedoeld heeft de *Arnhemsche Courant*. Wij moeten dan echter opkomen tegen de wijze waarop

Algemeen dagblad van Nederland, 8 maart 1870:

De *Arnh. Ct.* stelt zich van de pogingen des heeren **Cremers** in 't belang der fabrieksjeugd weinig goeds voor. Zij meent, dat vooral diens strijd tegen de *concurrentie* van volslagen onkunde met de wetten der staathuishoudkunde getuigt. Onze romancier moest een andere, een ietwat degelijker methode kiezen...

„Wij vreezen overigens,” dus vervolgt de *A. Ct.*, „dat de heer C. zich de zaak wat al te eenvoudig en te gemakkelijk voorstelt. De wetgever is geen wonderdoctor en eene wet in het *Staatsblad* geene panacee. Gelukkig bestaat er over het onderwerp van den arbeid der kinderen in fabrieken eene wat dieper in het hart der quaestie doordringende studie dan de novelle en het feuilleton van den heer C. geven, en wij zullen de vrijheid nemen daarvan gebruik te maken, bij de verdere behandeling van des heeren Cremers oproeping aan zijne landgenoten om hem te helpen in de bescherming der „arme, gemartelde” fabriekskindertjes!”

„Een slecht middel ter bereiking van een goed doel”, zoo noemt de *Arnh. Ct.* den raad van den heer **Cremers** in zijn „Woord aan zijne landgenooten”, om „te gaan, haastig te gaan, ter bescherming van hunne arme, gemartelde natongenootjes.” Evenals wij reeds terstond opmerkten, doet ook de *Arnh. Ct.* uitkomen, dat men hier te doen heeft „met een zeer moeilijk maatschappelijk onderwerp dat men niet in eene novelle en een feuilleton uitmaakt en oplost”. Van een onderzoek ter opsporing van de bron van het kwaad, om daarna te overwegen welke middelen kunnen aangewend worden om die bron van het kwaad voor goed te stoppen, vindt zij in de novelle, noch in het feuilleton van den heer **Cremers** enig spoor. Deze, zegt zij, stelt de conclusie vóór het onderzoek. Zij vreest dan ook dat de novellist zich de zaak wat al te eenvoudig en te gemakkelijk voorstelt, aangezien de wetgever geen wonderdoctor is en eene wet in het *Staatsblad* geene panacee.

Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad, 7 maart 1870:

DR. REED

Dagblad van ZuidHolland en sGravenhage, 8 maart 1870:

„Een slecht middel ter bereiking van een goed doel”, zoo noemt de *Arnk. Ct.* den raad van den heer **Cremer** in zijn „Woord aan zijne landgenooten”, om „te gaan, haastig te gaan, ter bescherming van hunne arme, gemartelde natuurgenoootjes.” Evenals wij reeds terstond opmerkten, doet ook de *Arnk. Ct.* uitkomen, dat men hier te doen heeft „met een zeer moeilijk maatschappelijk onderwerp dat men niet in eene novelle en een feuilleton uitmaakt en oplost”. Van een onderzoek ter opsporing van de bron van het kwaad, om daarna te overwegen welke middelen kunnen aangewend worden om die bron van het kwaad voor goed te stoppen, vindt zij in de novelle, noch in het feuilleton van den heer **Cremer** eenig spoor. Deze, zegt zij, stelt de conclusie vóór het onderzoek. Zij vreest dan ook dat de novellist zich de zaak wat al te eenvoudig en te gemakkelijk voorstelt, aangezien de wetgever geen wonderdoctor is en eene wet in het *Staatsblad* geene panacee.

Het vaderland, 8 maart 1870:

* **Helder**, 5. Maart. — In een buitengewone vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft de voorzitter o. a. de aandacht der leden gevestigd op de uitnoodiging, door de heeren D. Dekker en S. Th. Beets tot de ingezetenen gericht, om te deelen in de poging van den heer J. J. Cremer ter bescherming der fabriekskinderen. Het bestuur van het departement ondersteunde zulks en bood den aanwezigen de gelegenheid aan om dit adres mede te onderteekenen. Door velen werd aan die uitnoodiging met instemming voldaan.

Het vaderland, 10 maart 1870:

In het laatste nummer van de *Nederlandsche Industrieel* wordt tweemaal de naam van *Het Vaderland* genoemd, en er telkenmale een „onjuistheid” aan vastgehaakt. In de eerste plaats wordt er een zeker verslag in opgenomen, dat de heer D'Engelbronner uitbracht in de jongste vergadering der „Vereeniging van en voor Nederlandsche Industrieelen”. Genoemde heer is geducht boos, dat de heer **Cremer** zich het lot durft aantrekken van de fabriekskinderen, niettegenstaande de Staatscommissie heeft verklaard, dat de kinderen, in fabrieken arbeidende, in den regel gezonder en sterker zijn dan andere, en hij strekt zijn boosheid uit tot over *Het Vaderland*, waarin de heer **Cremer** zijn oproeping nederschreef, waarvan hij zich de vrijheid veroorlooft te getuigen „dat het dezelfde fout met *onbeschaamdheid* heeft gemaakt en later niet erkend.” 't Is dus in de oogen des heeren D'Engelbronner onbeschaamd, wanneer men tegenover het rapport der Staatscommissie voorziening in het lot der fabriekskinderen vraagt. Maar de heer D'Engelbronner hebbe de goedheid het door hem geprezen „verdienstelijk werk der bedoelde commissie” eens in te zien; — hij schijnt 't nog niet te hebben gedaan; — en te lezen wat

Twentsche courant, 12 maart 1870:

Het Volksblad vereenigt zich met den heer **Cremer**, dat er eene wet zal komen op den arbeid der kinderen in de fabrieken en bij den landbouw; maar het verklaart zich tegen het plan om dit doel te bereiken door middel van een algemeen petitionnement.

De Arnhemsche Courant ziet in de novelle van den heer **Cremer**, getiteld: „Fabriekskinderen. Eene bede, maar niet om geld,” een slecht middel ter bereiking van een goed doel.

De heer **Cremer** is volgens haar — en in dit oordeel staat zij niet alleen — de man niet op wiens diagnose en geneesmiddelen men zou mogen vertrouwen.”

Het vaderland, 14 maart 1870:

beraad-laging over het voorstel tot uitbreiding van het bestuur met twee leden.

In de jongste vergadering van het departement Scheveningen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, las de Secretaris Cremer »Fabriekskinderen» voor, en wekte daarna de aanwezigen op om een adres aan den Koning, in den geest van het bekende van **Cremer**, te onderteekenen.

Bijna alle aanwezige leden gaven aan die opwekking gevolg; daarna werd namens het Bestuur aan anderen nog gelegenheid tot teekenen gegeven, — zoodat er nu ruim vijftig namen onder geplaatst zijn.

Naar men verneemt, heeft de Vereeniging »Nut en Genoegen» te Leiden een adres aan Z. M. den Koning ingezonden, waarbij, volgens het dezer dagen openbaar gemaakte plan van den heer **Cremer**, verzocht wordt een wet in het leven te roepen tot verbetering van de ontwikkeling der kinderen, in fabrieken enz. werkzaam.

Twentsche courant, 16 maart 1870:

Ingezonden Stukken.

MIJNHEER DE REDACTEUR!

In uw geacht blad van heden, zie ik in een ingezonden stuk van den Heer X., den sterken aan-drang tot het geven van adhaesie van het voorstel van den heer **Cremer**, strekkende, om aan Z. M. den Koning te verzoeken, de arme ongelukkige fabriekskinderen tegen eene onredelijke exploitatie van ons Industrieelen in bescherming te nemen.

Reeds vroeger had ik hiertegen kunnen aanvoeren, dat wat het verzoek van den Heer de La Porte, ook voor Borne betreft, zoodanig request aan Z. M. geheel overbodig zoude zijn, aangezien voor de kinderen, die in de fabrieken mijner firma werken, zoowel voor hunne lichamelijke als zedelijke en

verstandelijke vorming wordt zorg gedragen.

Ik ben het deswege eens met het daarover geplaatste in de Enschedesche courant van den 2den dezer, dat de gemakzuchtigen, slapenden en kwalijk begrepen eigenbelang zoekenden, aan al datgene wat gedaan wordt, zoowel op stoffelijk als op zedelijk gebied — 't zij aan de arbeiders zelven, 't zij aan hunne kinderen die in fabrieken werken — een voorbeeld namen aan de gemeenten Enschede, Hengelo en Borne.

Wanneer eerstgenoemde Heeren nu op deze plaatsen de verschillende Heeren Doctoren wilden raadplegen of niet de gezondheids-toestand der arbeiders in de fabrieken werkende aanmerkelijk beter is dan vroeger, dan zullen ook die niet langer slapen, en ondervinden dat het adres van den Heer **Cremer** onnoodig

namen aan de gemeenten Enschede, Hengelo en Borne.

Wanneer eerstgenoemde Heeren nu op deze plaatsen de verschillende Heeren Doctoren wilden raadplegen of niet de gezondheids-toestand der arbeiders in de fabrieken werkende aanmerkelijk beter is dan vroeger, dan zullen ook die niet langer slapen, en ontdekken dat het adres van den Heer **Cremer** onnoodig is, dat de hulp van Z. M. of de Hooge Regering hierin niets verbeteren kan.

Met de plaatsing dezer regelen in uw eerstvolgend Nummer zal UEd. zeer verplichten

BORNE, 9 Maart 1870.

L. S. SPANJAARD.

Algemeen dagblad van Nederland, 16 maart 1870:

BINNENLANDSCH OVERZICHT.

In een zestal degelijke, met onmiskenbaar talent geschreven artikelen bespreekt de *Arnhemse Ct.* de quaestie der **FABRIEKSKINDEREN**. Zij acht de petitie-agitatie, door den heer **Cremer** op touw gezet, een slecht middel tot bereiking van een *goed* doel. Niet door eenige holle, opgewonden frases, maar door eene ernstige studie van cijfers en feiten is zulk een moeilijk vraagstuk op te lossen. Een storm van adressen vertegenwoordigt volstrekt de openbare meening niet. Neen! Ook hier behoort *gewogen* en niet *geteld* te worden.

„Eene wet tot beperking en regeling van den kinderarbeid,” zegt de *Arnh. Ct.* zeer te recht, „kan haar doel — verbetering van het lot der arbeiders — *dáárom* niet bereiken, omdat de ellende, die men verhelpen wil, ontstaat uit algemeene en samenwerkende oorzaken, die door eene speciale wet niet weg te nemen zijn. Door eene wet reorganiseert men de maatschappij niet, gelijk men eene ziekte niet enkel door een recept geneest. Wanneer de oorzaak, die de kinderen naar de fabriek jaagt, blijft bestaan en voortwerken, helpt men het kind volstrekt niet, wanneer men het verbiedt de fabriek binnen te gaan. Door eene verstandige wetge-

Algemeen dagblad van Nederland, 12 april 1870:

dan eens de aandacht hebben gevestigd, en die een kalm en gezet onderzoek verdienen. Wanneer men de zaak in den trant van den heer **Cremer** wilde behandelen, zou men zich daarvan zeker wat al te gemakkelijk afmaken. Niets is zoo verkeerd als misplaatste zenuwachtigheid.

De fabrieksarbeid der kinderen is een onderwerp van veelzijdige studie, dat theoretisch en practisch dient te worden toegelicht, alvorens er eene beslissing valt. Wij kunnen nogtans niet ontkennen, dat voor ons de keuze gemakkelijk ware. Hoe weinig ook geneigd inbreuk te maken op de persoonlijke vrijheid, wij gelooven mét de *N. Rott. Ct.*, dat de zwarigheden niet opwegen tegen de voordeelen, verbonden aan eene verstandige regeling *bij de wet*. Het fabriekskind worde, zelfs in weerwil van ouders en werk-

Java-bode, 15 april 1870:

Mengelwerk. EEN WOORD AAN ZIJN LANDGENOOTEN. DOOR J. J. CREMER. 't Was een prachtige zomeravond. Aan 't eind van den grooten dorpstuint met het uitzigt langs den wegkronkelenden zandweg, over de golvende korenvelden, daar onder het lommerrijk geboomte, hield hij mij staande. — „Gij moet mij helpen”, sprak hij met warmte. Ik zag hem vragend aan. — Wij hadden over den toestand van het ongelukkige fabriekskind gesproken. Hij was er mee bekend, immers zijn ambt bragt hem gedurig in de stoomfabrieken van ons vaderland. — „Zou ik u helpen? Ik?” — „Ja, met de gave die God u schonk. Schets een verhaal uit de werkelijkheid, waarvan ik u sprak, en niet slechts zult ge de harten uwer lezers treffen, maar ook hen opwekken om ter redding dier arme wezens de handen ineen te slaan”. Had ik hem goed begrepen? Wenschte hij een verhaal, een vertelling over den toestand van het fabriekskind in ons vaderland!? — 't Was mij, alsof ik voor den ingang eener duistere, mij geheel onbekende groeve stond, en men 't verzoek tot mij rigtte om er als gids in vooruit te gaan. Zonder antwoord te geven staarde ik in het donnelig	kommissie? O, indien zij ze hadden, ze zouden bedacht hebben, dat hun raad het begraven was eener zaak, die niet slechts een onderzoek vorderde, maar nu 't allereerst beteugeling van het kwaad als werkelijk bestaande werd aan 't licht gebragt. Of meent gij nog, dat eene wet, als door de commissie begeerd, geenszins in strijd met den Nederlandschen volksgeest en wenschelijk zou zijn? Leest dan, Landgenooten, het uitmuntende hoofd-artikel in de nos. van 6, 7, 8 en 9 Nov. 1869, der <i>Nieuwe Rotterdamsche Courant</i>. 4) Mij dunkt, de voorstanders van een algemeen verplicht schoolonderwijs, ze moeten na de lezing er van wel in tegenstanders veranderen, of althans erkennen, dat het voorstel der commissie ten behoeve van het fabriekskind, inderdaad — maar zeer zeker ter goeder trouw — een voorstel is geweest om den bevonden slechten toestand te laten zooals hij is. Maar wat dan? — Zou men blind willen zijn voor de eerlijke en dikwijls niet geheel ongegronde bezwaren tegen een wettelijke regeling van den arbeid der kinderen in de fabrieken? Zal men het oor sluiten voor de waarschuwend stemmen, als ze daar spreken van de gevaren waaraan men het kind gaat blootstellen, erger misschien dan waaraan men het te ontrukken wenscht? Zal men doof zijn voor de eischen der vrijheid in ons eenig en dierbaar Nederland!? Neen, voorzeker neen! Immers juist dan eerst, wan-
--	---

Het vaderland, 22 april 1870:

's Gravenhage, 21 April.

Regeling van fabrieksarbeid van kinderen.

De Staatscommissie, belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende, heeft ons in haar verslag en de tot dusver verschenen daartoe behorende bijlagen een uitstekend werk geleverd dat, hoe weinig aantrekkelijks het voor den gewonen lezer hebben moge, voor den geleerde en den staatsman een hoogst belangwekkende studie aanbiedt.

Wij wachten de drie nog te verschijnen afleveringen van het werk niet af, maar brengen thans reeds onze hulde aan de commissie, voor de wijze waarop ze haar taak opvatte en de nauwkeurigheid en consciëntie, waarmee ze haar uitvoerde; we willen tegelijk een enkel woord wijden aan de belangrijke vraag, tot welks beantwoording het rapport moet bijdragen: is het hoofd dat de arbeid van kinderen in fabrieken hier te lande aan wettelijke regeling onderworpen is?

Wij kunnen te minder over deze vraag zwijgen, omdat we voor eenigen tijd ganne ons kolommen voor den heer Cremer beschikbaar stelden, toen de geveride schrijver in een beroep op zijne landgenooten de algemeene sympathie voor de fabriekskinderen inriep, en opwekte tot een algemeen politiekennement aan de Regering, om hun lot door eene wettelijke regeling te verbeteren. Tegenover zeer veel sympathie het geheele land door, vond deze roepstem echter in de pers niet veel werkland, maar zocht we hier en daar begroot door eene scherpe bestrijding, terwijl ze elders niet dan een flauwen magal opwekte. Dit verschijsel stemt tot nadenken en vooral tot een ernstig onderzoek van de argumenten, welke tegen de groeping werden aangevoerd; maar, om te hebben te kunnen beslissen, zekenen wij ons oevertuigt in zo, dat eene wettelijke regeling van den arbeid van kinderen in fabrieken niet noodig en niet hoeest nuttig zou wezen.

Wij tansen met de omkering aan, dat de be-
zwagen tegen de door den heer Cremer in 't leven
gevoeren beweging meer den door hem in het
vorm, dan de zaak zelf geven. Reeds in 1863 gaf
de schrijver een novelle, waarin hij den ongeluk-
toestand der fabrieksridders met zeer donkere tinten
afschilderde; in zijne opeeping in dit blad heeft
hij de zaak niet meer behandeld, van een ander
punt van de kalme afgepaste beoordeelingen van het
toestel, en dit vooral vord afkeuring. De zaak is te
ernstig, de kwestie te ingewikkeld omdat ze met
den geheelen sociaal toestand van de arbeidende
klasse samenhangt, om haar in eene novelle of in
een feuilleton uit te maken, zegt de een. Philantro-
pen roep de ander, eigenlijk is het de kwestie, te
bespreken, die de vrijheid in de fabriek en de
overg. staat; terwijl een derde ongezins graakt op-
merkt, dat het de bedoeling van den Minister Kof-
fey niet geweest zal zijn, toen hij wenschte dat de
openbare meening zich krachtiger over het vraagstuk
der fabrieksridders zou uitspreken, dat er ongemeen-
lijk verscheiden dringender zaken zijn, die de
openbare meening op een breedere adviezen, be-
hoort; met redenen omkleed, hoe in deze hoogst
moeizame materie te handelen.

Deze tegenwerpingen betreffen alleen den vorm der zaak, — wellicht met uitzondering van de tweede, waarop we later terugkomen; — men keurt af, dat niet een geheel gereed wetsontwerp bij het adres aan de Regering werd overgelegd, en dat men zich bepaald heeft tot „grootte woorden”, zooals men het noemt. Maar het fond der zaak, de noodzakelijkheid dat de arbeid van kinderen in fabrieken op eene of andere wijze geregeld worde, wordt door de bestrijders van Cremer's oproeping niet besproken.

Geen wonder trouwens. Het verslag der Staatscommissie zelve, waarin geen woord geschreven is dat niet weldoordacht en door de ondervinding gestaafd was, geeft ons voor die noodzakelijkheid bewijzen genoeg.

Met een prijzenwaarde onpartijdelijk te bepalen, magte, en zich zoo vrij mogelijk houdende van eenig *parti-pris*, constateert de commissie, dat in het algemeen de toestand van den arbeider hier te lande, zoo wel van hem die niet als die wel op de fabriek werkt, uit een lichamenlijk, zedelijk en verstandelijk oogpunt, gunstig is. Het zwaarte onder de omstandigheden die klagen voortbrengen, is de faalende arbeiden in den langdurigen toestand delende. Echter, — en men zal zich dit kunnen verklaren wanneer men zich het contrast voorstelt tusschen het werk te velde en de fabriekswerk, — de commissie constateert als het resultaat harer onderzoekingen, dat de jeugdige fabrieksarbeider in ontwikkeling achterst bij andere arbeiders van gelijken leeftijd en stand. In haar opzichte is de toestand niet gunstig. Het is de commissie niet teespreken aan de omstandigheden, welke het groote publiek het allereerst in de gedachte komen, aan den fabrieksarbeid zelve, maar te oppert daarvoor de reden, dat de zwakste en minst ontwikkelde kinderen naar de fabriek gezonden worden, terwijl door de gewone besteding van den fabrieksarbeider in deeltje families gedurende de winter maanden, de bevolking van de fabriek niet van een ander fabrieksbevolking, niet zeer achterlijk is.

Ziehier onze erkenenis, die naar onze meening de tusschenkomst van den welgeveer gebiedend vordert. De Staatscommissie, waaraan niemand het verwijt magen zal, dat de heer Gremer niet heeft mogen uitgaan, van onberenderde te spreken, en die niet afgestemd is voor wettelijke tusschenkomst, — de Staatscommissie zelf wijt hier op het bestaan van een voort van parias in de maatschappij, uit de slechtst-gevoerde en minstontwikkelde individuen samengesteld, die zich zelve door alle geslachten heen aanruilt, en wier peil van lichamelijke, verstandelijke en redelijke ontwikkeling in den loop der tijden dus ook nog langer hoe dieper vallen moet.

Tegenover dit ernstig maatschappelijk verschijnsel valt er niet meer van philanthropie of individueel initiatief te spreken, maar eischt het Staatsbelang dringend dat de Regeering door gepaste maatregelen aan den toestand der fabrieksbevolking verbetering aanbrengt, en, waar ze niet meer bij machte is het tegenwoordig geslacht te verheffen, althans zorge dat de volgende geslachten niet dieper zinken in onkunde en verderlijking.

Weliswaar, de toestand is hier te lande nog niet zoo allerbedroefendst, als aan de overzijde van het Kanaal ¹⁾, doch men handelt wijs met niet te wachten tot het te zeer gekomen is, en vooreerst liever gelijke ellende door tijdige maatregelen, dan haar door economische bezwaren, of door een ongegrond vertrouwen op het particulier initiatief in de hand te werken.

Uit deze beide oogpunten wordt wettelijke regeling van den fabrieksarbeid van kinderen bestreden. »De Staat moet zich niet mengen in de zaken der industrie,» en »de particulieren zullen en kunnen in den toestand verbetering brengen,» ziedaar de beide nauwsamenhangende frases, waarmede men de zaak wil laten peelen en is.

De Staat vergoet echter, dat de Staat, wat hij tot bescherming van het fabriekskind wettig opdraagt, niet verder in de nijverheid meent, dan hij b.v. vereeget kan worden inbreuk te maken op de vrijheid der bijzondere scholen, door er toezicht op de hygienische toestanden te laten houden. Al moge de industrieeelen zelve de fabriekskinderen en de arbeiders in het algemeen abstract als „werkkracht" beschouwen, en 't recht aan den Staat betwisten daarenteen eenige bepaling te maken, voor den Staat daaromgeen verscheit het fabriekskind in een geheel ander licht, en de wet, die zooveel zorgen droogt voor den arbeid van de kinden, staat stoflijke behoeften in het algemeen evenzeer verplicht te achten op intellectueel welzijn van dien minderjarige te beschermen tegen de gevolgen van onkunde en achterlijkheid van zijn eigen omgeving.

Voor het particulier initiatief hebben wij altijd
 goede schichting, ook op dit gebied. Warme hulde
 verleen de industrieel in Twente en Limburg, die
 door de oprichting van goede scholen voor de ont-
 wikkeling warmer fabriekskinderen zorgen: de hulde
 moet zelfs te warmer zijn, naardt dergelijke hand-
 lingen helaas tot de uitzonderingen behooren. Want
 ik beweerde de voorzitter van de Vereeniging van
 over Nederlandsche industrieel nog zoo luid, dat
 wanneer de fabriekskinderen inderdaad zijn te sden
 van de "bedrijvighd" der nijverheid, de fabriek-
 en fabriekanten hunne zorgzaamteit en zijn ten
 lid en duurzaam te houden," dat de davoru la-
 derwijs in de hand weeten," — zoolang bij geen
 onderwijs voorbeelden weet aan te halen dan dat op
 sommige fabrieken strafepalingen tegen het school-
 verzuim bestaan, en op andere onderdicht gegeven
 wordt, blijven wij de noodzakelijke behoud van
 uitschekten van den wetgever.

De philantropie, — om deze benaming eens te bezigen, schoon ons standpunt eigenlijk geen philantropisch maar een zuiver politiek is, — de philantropie stelt zich niet tegenover de nijverheid. Ze acht het

[illegible]

En niettegenstaande dezelfde verslagen er tevens op wijzen, dat de gelegenheid tot onderwijs voor de arbeidende klasse te Birmingham zeer overvloedig is. Het meerendeel der schoolkinderen verlaat echter op 9-jarigen leeftijd de school reeds om in de fabrieken of thuis te arbeiden.

niet noodig de fabriekskinderen te beschermen tegen de industrieelen, maar tegen hun eigen onkunde, en tegen de onkunde dergenen, onder wier toezicht ze gesteld zijn, zoolang ze niet op de fabriek verkeerden.

JAPANSCH E BRIEVEN.
Yokohama, 25 Febr.

[illegible][illegible]

Dr. Bauidin heeft het groote hospitaal te Oosca eindelijk in orde gekregen; het is geheel afgebouwd en prachtig en doelmäßig ingericht. Het is voor hem een groot zelfverloofding die zaak zo tot stand gebracht te hebben. Hij heeft er de 100 jongelieden daar hun opleiding kunnen krijgen. Hij heeft er 100 jongelieden vernieuwd. Het is echter dat Dr. Bauidin wederom te repareeren; — dit is zeer jammer, en hoewel niemand hem een welverdiend ruzie zal missen, hadden wij hem gaarne hier gehouden. Waarlijk onze Nederlandsche doctoren hebben hier veel bijgedragen tot de beschaving, en de groote verbetering van de menschen. Het is gemaakt, is zo goed, dat ik verneem, dat de meest be- langeloze aanpakken van Engeland en Frankrijk om doctoren te verstrekken voor de nieuwe gemeentelijke inrichting van de hand gegeven zijn en men bevoeld allen Hollanders daarvoor wij hebben. 1) My dank, dat ik hen bewijst, dat zij hunne zaak zo goed gedaan hebben.

Wat den handel betreft, zoo is het maar nauwlijks gesteld; er komen niet zooveel producten ter markt als ten vorigen jare om dezen tijd, vooral het cijfer van ruwe zijde en thee is veel lager dan in 1869. In dit seizoen kwamen circa 9000 balen ruwe zijde af, tegen ruim 12 000 in 1869; de thee-afvoer is ruim 1½ miljoen kilo minder.

Er is een goede handel in rijst, welk artikel met scheepsladingen uit China wordt aangevoerd en goede prijzen haalt; gelukkig dat veel rijst wordt aangevoerd, want de oogst hier is op vele plaatsen misluk, en zonder aanvoer van buiten, zoude er groot gebrek aan rijst ontstaan.

Met geneejen kan ik u nog melden, dat in onze stad vele verbeteringen worden aangebracht; men is jaarlijks bezig om werken uit te voeren, welke den gezondheidstoestand zullen verbeteren. Reeds zeer veel is er gedaan om overal goede afwajtering te krijgen, en op dit oogenblik heest men de drinkwaterleiding ter harte genomen; ik ben overtuigd dat deze kwestie hier spoediger zal beslist zijn dan ten westen, ten minste ik zie uit uw Vaderland dat men daarover in de residentie nog steeds delibereert; nu, hier doet men dat gewoonlijk spoedig af, en naar meetings, waarop de zaak besproken wordt en

1) Naar men ons verzekert, is dr. Ermerins, vroeger assistent-geneesheer aan het Stedelijk Gasthuis alhier, bereids naar Japan vertrokken als directeur-geneesheer om dr. Bauduin te vervangen.

Het vaderland, 23 april 1870:

uitgehaald. — Bij Stoeller te Rotterdam ligt ter teekening een adres om aan te dringen op wettelijke maatregelen ten gunste van het lot der fabriekskinderen. Het is niet het adres van den heer J. J. **Cremer**, maar van geheel gelijke strekking.

Java-bode, 3 mei 1870:

Zie het aan den heer J. J. **Cremer** met zijn adres ten behoeve der fabriekskinderen. Ziedaar een romancier of novellist, een acteur-voorlezer van grooten naam, een man, die in een zijner boekjes het hart van Nederlands lezers heeft bewogen over het lot der fabriekskinderen. Van daar dan ook, dat het adres op allerlei plaatsen in den lande verspreid en geteekend wordt, — hoe weinig praktisch de inhoud moge zijn, hoe overbodig het eigenlijk moge wezen, om eene regering, die juist een uitgebreid verslag over de zaak heeft ingewonnen, die zaak op het hart te drukken, zonder zelfs met een woord de rigting aan te duiden, die men wil, dat tot verbetering van den toestand worde ingeslagen.

Het vaderland, 10 juni 1870:

Ingezonden Stukken.

DEN HAAG, 5 Juni 70.

Aan den heer J. J. Cremer.

Over de fabriekskinderen.

Gij hebt een Openbaren Brief geschreven aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, ten behoeve der kinderen, die in fabrieken arbeiden, opdat van hem de hulp kome, die gij voor hen verlangt. Gij wilt een wet ter hunner bescherming. Uw goed hart deed u spreken, en *Het Vaderland* bezorgde uw brief aan zijn adres. Drie opmerkingen worden u bij deze ter overweging aanbevolen, naar aanleiding van dat misschien niet geheel wetenschappelijk, maar toch zeker goed woord.

Vooreerst: Wat hebt gij te zeggen tot hen, die, hoe sympathisch ook gestemd voor het lot dier kinderen, ernstige bedenkingen hebben tegen 's wetgevers bemoeiing op dit gebied? Die bedenkingen zijn ook u door de periodieke pers voorzeker bekend geworden.

Ten andere: Wat verlangt gij dat de door u gewenschte wet zal inhouden; van welk beginsel moet zij uitgaan; op welke wijze moet zij worden uitgevoerd en toegepast?

Eindelijk: Gij zijt ten deze niet als kunstenaar opgetreden, noch als bellettrist, noch als staatsman. U beweegt een liefhebbend hart tot den naaste. Dit beginsel staat vrij wat hooger dan eenig motief der door u gewenschte staatszorg ooit klimmen kan. Hebt ge bedenking om een stap verder te gaan dan tot heden door u op dezen weg werd gezet? Ik mag het niet aannemen. Welaan, vereenig u met eenigen uwer geestverwanten, de door u bedoelde groote fabrikanten niet uitgesloten. Vorm, gelijk wijlen het Anti-dagblad-zegelverbond, gelijk het pasgeboren Schoolverbond, een nieuwen bond tot het door u beoogde doel: bescherming van het arme fabriekskind.

Een man als gij, wiens talent de schare om zich heen weet te verzamelen, kan dit niet moeilijk zijn. De velen in den lande, die gij tot uwe medestrijders rekent, zullen niet achterblijven. Het kan u noch hun te doen zijn om petitiën te teekenen en dan de Regeering verder te laten zorgen. Moet zij inderdaad handelend optreden, bereid haar den weg. Wenscht zij zich te onthouden, uw bond zal haar zoo noodig in beweging kunnen stellen; of — wat zeker verre te verkiezen is — hare tusschenkomst overbodig maken, zoodra uw bond de zaak georganiseerd heeft, en de fabrikanten tot medewerkers, hen in de eerste plaats feitelijk tot vrije medewerkers zal verkregen hebben. De drang der liefde is sterker dan de dwang der wet. Slaagt die bond, hoeveel beter zal uw doel bereikt zijn; slaagt hij niet, dan nog is deze moeite niet vruchteloos; integendeel, dan zal daardoor veel openbaar zijn geworden wat nu nog verborgen is voor de Regeering, en zal de door u aangesproken Minister een reden te minder hebben om uw schrijven te vergeten, daar gij hem een betere bijdrage dan eenige petitiën zult kunnen aanbieden, ten blyke hoe de publieke opinie over de zaak denkt. Een wet heeft gebreken; een wet is maar een wet en op philanthropisch gebied een bij ondervinding gebleken onbruikbaar werktuig. Een bond, waardoor de fabrikanten uit liefde *doen* wat gij hun door de strafwet wilt zien *voorschrijven*, is van ontzettende beteekenis voor hen, die het fabriekskind niet willen beschermen in den door u aangegeven zin. Denk er eens ernstig over. Ik hoop dat gij moed en kracht zult hebben dien bond in het leven te roepen. Het zal een goed werk zijn. Mijne beide eerste vragen behoeven, als gij het onderstaat, geen antwoord. De bond dier vrije liefde, reeds lang werkzaam terwijl de wetgever nog wikt en weegt, zal een krachtiger geneesmiddel zijn tegen de kwaal dan zijn gebod ooit wezen kan.

Ik zou wel wenschen dat gij, die uw overtuiging ten deze herhaaldelijk zoo krachtig hebt uitgesproken, daarom ditschrijven te dien aanzien als een sommatie wildet aanmerken. Niet krachtens de wet op poene van straf, door een deurwaarder beatekend, maar tot u gericht door iemand, wiens hoofd strijd voert tegen de door hem gedeelde gevoelens uws harten, zoodra zij zich oplossen in een wetsontwerp.

SEMPER LABOREMUS.

BINNENLANDSCH OVERZICHT.

Thans, nu het volksgeweten is wakker geschud en de volksstem heeft gesproken, thans richt onze talentvolle romancier, de heer J. J. Cremer, zich op nieuw tot de *Nederlandsche regeering* ten einde eene wettelijke regeling te erlangen van den kinderarbeid in de fabrieken. „Gij wildet de publieke opinie hooren,” zegt hij, „welnu deze heeft zich genit! Verreweg de meeste, de invloedrijkste, de talentvolste industriëlen wenschen of verplicht onderwijs of eene beperking der arbeids-uren. In dien stand van zaken moet iets gedaan worden. De bestaande toestand is onhoudbaar.”

De hr. Cremer wederlegt met ernst de bezwaren, tegen zijn voorstel opgeworpen. Volgens hem, zal het gezond begrip van vrijheid niet worden gekrenkt door wettelijke regeling; het proletariaat zal er niet door worden bevorderd, maar integendeel *verminderd*; de toestand in Engeland is niet zoo betreurenswaard als men wel beweert. Neen! Dan zou de Engelsche regeering thans geene wettelijke regeling beoogen van den kinderarbeid in het mijnwezen. Krachtige, beter-onderwezen fabriek-arbeiders zullen 't gevolg zijn van die wettelijke regeling; en zou het handhaven, het streng handhaven der wet ook geld kosten, wat beteekent dat? Mag, behoeft men daarvoor terug te deinzen? Men stelle heel eenvoudig eene belasting vast op de *voornamen* der rijke kinderen: zóó b. v. dat de eerste voornaam vrij is, en ieder volgende 5 gulden kost. Dat is eene luxe-belasting, die volstrekt niet drukt, en minstens f 200,000 zou opbrengen. Met dat geld kon men of de fabrikanten of de ouders vergoeding geven, wegens het verlies van loon door den *minderen* arbeid der kinderen. Doch dit is zelfs niet noodig. Want de arbeid zelf zal deugdelijker worden, naarmate 't fabriekskind beter onderwezen is en minder wordt geëxploiteerd, en zodoende behoeft geene staats-philanthropie de wettelijke regeling te volgen.

Wij juichen het denkbeeld van den hr. Cremer levendig toe. Ook zoo de wettelijke regeling van den fabrieksarbeid der kinderen de voorgestelde belasting niet noodzakelijk mocht maken — wat wij ééns zijn met C — ook dan twijfelen wij niet, of een zoo „slim” en „behehdig” administrateur als de hr. van Bosse zal het denkbeeld wel in 't geheugen knooien, en bij eene andere gelegenheid met beide handen aangrijpen. De gewone kunstgrepen zijn ten naastenbij uitgeput; en de hr. van Bosse althans is niet gewoon, dergelijke winstgevende financiële adviezen te laten glijpen.

De heer J. J. Cremer heeft door zijn diepgevoeld adres de zaak der arme fabrieks-kinderen weer levendig aan de orde gebracht. Van verschillende zijden worden de middelen besproken om tot eene afdoende verbetering te komen. De een wenscht de tusschenkomst van den staat; de ander wraakt ze. De meesten echter zijn het eerste gevoelen toegedaan.

Zij die staats-interventie verlangen hopen de toekomst der fabrieks-jeugd te verhelderen door verplicht onderwijs.

De schoolplichtigheid, zeggen zij, is het eenig middel om de kinderen *afdoende* te beschermen tegen mishandeling en tegen vernietiging van hun moreel bestaan.

Het is een krachtig middel om de misdaden te doen afnemen. Of is het niet een onloochenbaar feit, dat onderwijs de zeden zachter maakt, en dat naarmate het onderwijs meer verbreid is, de misdaden afnemen?

Men spreekt van rechten der ouders en van vrijheden van den Nederlander.

Maar hebben dan ouders het „recht,” hunne kinderen zedelijk te dooden?

Hebben zij het „recht,” de gezondheid hunner kinderen te verwoesten, hun een vroegtijdigen dood te bereiden?

Behoort zij tot de vrijheden, die op eerbiediging aanspraak hebben, de vrijheid van den Nederlander, om zijne kinderen tot vagabonden, smokkelaars, bedelaars en misdadigers op te leiden?

Neen, en duizendmaal neen! Dat „recht” heeft de maatschappij, heeft de staat niet te geven; die „vrijheid” heeft geen aanspraak op eerbiediging.

Ook de maatschappij heeft rechten; ook de staat heeft plichten.

Het recht der maatschappij wordt geschonden door de handelwijze der ouders, wier „recht” men in bescherming neemt. De plicht van den staat wordt verwaarloosd, wanneer onder zijn oog zoovele kinderen worden prijs gegeven aan ellende, verdorvenheid en misdaad.

De veiligheid van de maatschappij en de kracht van den staat zijn er nauw bij betrokken.

Men ziet ook voorbij de *rechten* van het kind en de *plichten* voor de ouders.

Tellen die voor niets?

Ons burgerlijk wetboek, zegt de *Kamper Ct.*, beschermt die wetten en omschrijft die plichten. Welnu, die rechten worden vertreden en die plichten blijven onvervuld. Eene nadrukkelijke bepaling van het burgerlijk wetboek, eene harer schoonste bepalingen, blijft onuitgevoerd.

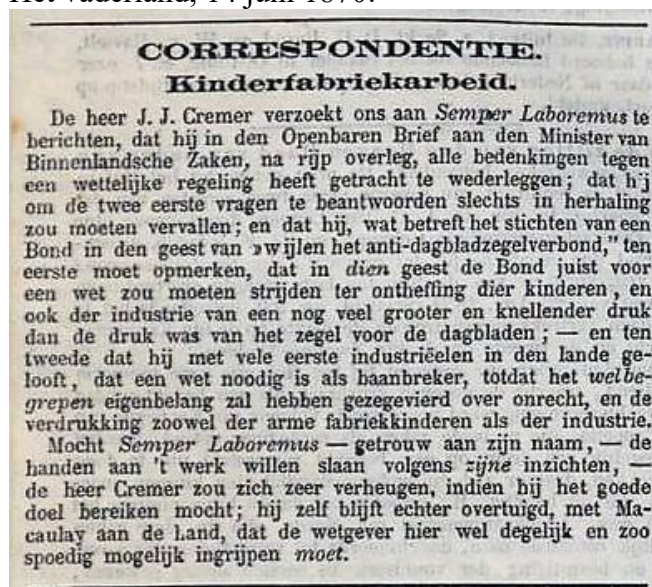
Tot oneer van Nederland worden hier jaarlijks duizenden menschenlevens prijs gegeven aan ellende en verderf. Duizenden en duizenden, die nuttige leden konden worden van de maatschappij, gaan voor haar verloren, en zoo zij niet eene bedreiging voor haar worden, worden ze haar toch tot schande!

Moet zulk een toestand voortduren?

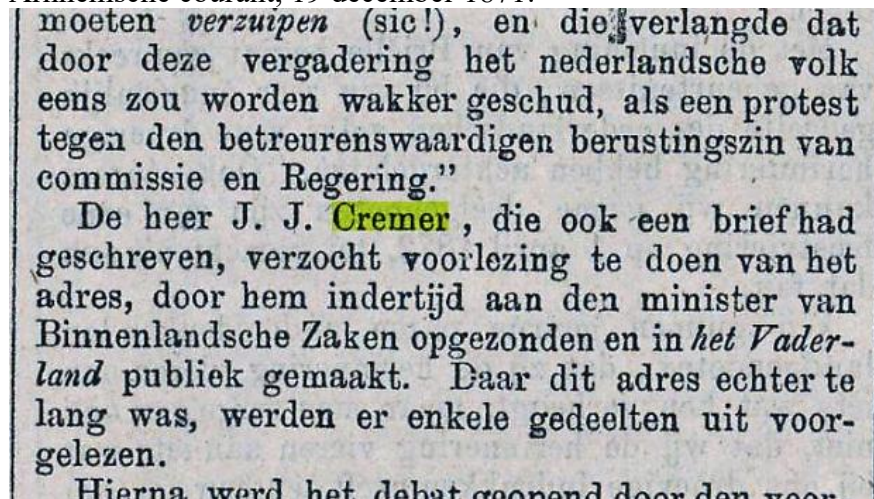
Waarom ducht men de schoolplichtigheid?

Omdat zij een dwang is. Maar zij is een dwang ten goede, een heilzame dwang.

Het vaderland, 14 juni 1870:

Arnhemsche courant, 19 december 1871:

Arn. Saalborn – Het ontwaken van het sociale bewustzijn in de litteratuur. Amsterdam : H.J. Paris, 1931. p. 112-113.

In het Vaderland van 1870 staat een open brief „Een woord aan mijn landgenooten” van Cremers hand. Het is zijn antwoord op de conclusie der commissie, die belast was met het onderzoek naar den toestand der kinderen, arbeidende in de fabrieken. Deze commissie had zeven jaar noodig gehad om vast te stellen, dat het fabriekskind in ontwikkeling ten achter is bij andere kinderen die niet in de fabrieken arbeiden en dat deze achterlijkheid ten deele ook het gevolg was van te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid.

¹ Het gaat hier niet om de waardeering van Hanna de Freule als kunstwerk. Maar er worde toch op gewezen dat tegenover het verwijt van „onnatuur en melodrama” menige indrukwekkende en meeslepende bladzijde proza gesteld behoort te worden.

„'t Is erger dan ik dacht. Er moet wat aan gedaan worden” sprak een hooggeleerd lid der commissie, maar het eenige middel tot verbetering dat zij wist aan te bevelen was een algemeen verplicht schoolonderwijs.

De voorzitter der commissie A. A. C. de Vries Robbé had echter een brief gevoegd bij het rapport, waarin o.a. te lezen staat:

„Ik acht, dat een wet tot algemeen verplicht schoolonderwijs, als in strijd met den volksgeest hier te lande, niet gemakkelijk tot stand zou komen en beschouw op dien grond het voorstel der commissie zoogoed als een voorstel om den bevonden slechten toestand te laten zooals hij is.”

Hier neemt Cremer de zaak der kinderen op. En de hartstocht waarmee hij haar verdedigt doet niet onder voor die van Multatuli waar hij het opneemt voor den onderdrukten Javaan.

Wat wij willen? vraagt hij. Nederlanders, wij willen een verstandige wettelijke regeling van den arbeid der kinderen in de fabrieken, zoo mogelijk gepaard aan verplicht schoolonderwijs. Wij willen dat de wet ook zal straffen wanneer onmeedoogende ouders niet zelden beulen voor hun kinderen blijken te zijn. Wij willen dat de wet zal straffen, wanneer de industrie menschenlevens verwoest en alzoo werkelijk verrotting brengt in den staat.

En tot hen, die bevreesd zijn voor den goeden gang van de productie, tot hen die zeggen: „Wie zal de ontbrekende en zoo noodige handjes aanvullen” zegt Cremer:

„Nieuwe toestanden, nieuwe hulpbronnen! Bekreunt zich de IJzeren baan om 't verval langs den straatweg? — En immers, wanneer een machine naait of breit, dan zullen ijzeren raders ook wel spoedig die arme levende raderen kunnen vervangen”.

Minister Fock had op een desbetreffende interpellatie in de Kamer verklaard, dat hij nog geen wetsvoorstel wilde indienen omtrent het toezicht op fabriekskinderen, alvorens de openbare meening zich t. d. ~~e~~ krachtiger zou uitspreken.

En Cremer gaat voor:

„Landgenooten, mannen en vrouwen, 't is omdat ik wensch dat gij als één man zult opstaan en Uw bee voegen bij de mijne; „dat gij tot den koning een adres zult richten 't zij in den volgenden of in een beteren vorm:

Sire!

Nu de toestand der kinderen, werkende in de fabrieken, is gebleken slecht

te zijn tengevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid, nu naderen wij Uwe Majesteit met eerbiedig verzoek dat het Uwer Majesteit zal behagen met Uw. M. regeering een wet in het leven te roepen die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal."

En hij eindigt met een indrukwekkende peroratie, aan welker oprechtheid en innerlijke waarheid wij geenerlei reden hebben te twifelen en die zeker een waardevolle bijdrage vormt tot de historische zekerheid omtrent Cremers sympathieën en — litterair gesproken — tot de bronnen die Cremer tot schrijven inspireerden:

„Ruim zeven jaren zijn voorbijgegaan, sedert mij het woord in de ooren klonk: Welnu, ga dan de kinderen zien die in de fabrieken arbeiden! Ga ze zien!

En nu nòg werken en slaven ze en grijpen als raderen mee in de groote machine, van 12 tot 15 uren daags. Nog bloeden ze en schreien ze en roepen om hulp.

Spoedt U dan, Landgenooten.

Zoudt gij nog aarzelen? Neen, zie, daar staat uw eigen dierbaar kind; het ziet U liefdevol aan; het vliegt U in den arm en smeekt U om zijnentwil, dat ge gaan zult ter bescherming van die arme gemartelde natuurgenootjes."

Op verzoek en aansporing van iemand, „wiens ambt hem gedurig bracht in de stoomfabrieken van ons vaderland" had Cremer in 1863 zijn Fabriekskinderen geschreven. In 1870 was de commissie met haar onderzoek en haar negatief besluit gereed. Tot 1874 zou het nog duren, al eer de eerste wet op kinderarbeid zou verschijnen, zes jaren vóór Cremers dood.

1784! Gedenkboek Maatschappij tot nut van 't algemeen, 1934:

Een woord aan mijn landgenooten, nog van 1870, heeft CREMER er op gewezen dat volgens het onderzoek der commissie op den kinderarbeid, kinderen

„nòg werken en slaven en grijpen als raderen mee in de groote machine, van 12 tot 15 uren daags."

Maar tot hen, die bevreesd zijn voor den goeden gang van de productie, die, vragen: „Wie zal de ontbrekende en zoo noodige handjes aanvullen," zegt CREMER:

„Nieuwe toestanden, nieuwe hulpbronnen! Bekreunt zich de IJzeren baan om het verval langs den straatweg? En immers, wanneer een machine naait of breijt, dan zullen ijzeren raders ook wel spoedig die arme levende raderen kunnen vervangen."

Is er iemand, die het betreurt, dat zijn voorspelling is uitgekomen? Is er iemand in Nederland, zelfs de meest overtuigde aanhanger van GANDHI, die weer terug zou willen naar de productieverhoudingen van een eeuw geleden, met hun 12-urigen kinderarbeid?

Maar anderzijds zijn ook de oogen opengegaan voor de demonische machten die „voortgang" zonder meer kan ontketenen. In zijn reeds

Hugo Sanders – Jacob Cremer, 1952:

Het uitgebreide, droog-wetenschappelijke rapport van de commissie maakte op de bevolking weinig indruk. Hieruit meende de regering te mogen besluiten, dat de publieke opinie onverschillig stond tegenover het vraagstuk. Begin 1870 antwoordde minister Fock op een interpellatie in de Tweede Kamer, dat hij omtrent het toezicht op fabriekskinderen nog geen wetsontwerp wilde voorstellen. Eerst moest volgens hem de openbare mening zich krachtiger uiten.¹

Cremer reageerde op deze uitspraak met *Een woord aan mijn landgenooten*.² Hierin wekte hij hen op om als één man op te staan en met hem een adres tot de Koning te richten met het verzoek „een wet in het leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal”.³ Hiermee trachtte hij te bereiken, dat — zoals de minister gewenst had — de openbare mening zich krachtiger zou uitspreken. Hij had inderdaad succes: al heel spoedig kwamen uit verschillende plaatsen **adressen** binnen met het door **Cremer** opgestelde request.⁴ Alleen de dagbladen hielden zich naar zijn zin teveel afzijdig:

„’t Doet me innig leed dat de groote couranten, omdat er in haar devies staat geschreven *Vrije ontwikkeling*, zich de zaak zoo goed als niemendal aantrekken, vergetende dat zij strijden moesten juist hier, waar de vrijheid van het arme kind wordt verwoest”.⁵

Hij vroeg de uitgever Kruseman te bevorderen, dat de *Oprechte Haarlemmer Courant* dagelijks of zo vaak mogelijk de plaatsen zou vermelden die **adressen** hadden gezonden, en steeds zou aandringen om de zaak van het fabriekskind te steunen. De stemming werd steeds beter:

„Nog alle dagen ben ik bezig voor mijn groot aantal kinderen. ’t Gaat goed. De groote couranten praten nu ook. Hoe verschillend ook van opinies omtrent wettelijke regeling, allen beseffen dat de toestand ellendig is”.⁶

Jaarboek letterkundig museum, 1999:

Vries Robbé was voor invoering van een wettelijke regeling, de overige leden ontraadden zo'n regeling en zagen meer in een invoering van een schoolplicht om de arbeidstijd van de fabriekskinderen binnen de perken te houden. Dat door de al jaren durende schoolstrijd een dergelijk voorstel niet veel kans had, bleef buiten beschouwing. De liberale regering aanvaardde zonder veel moeite het meerderheidsstandpunt dat zo uitstekend paste bij de van overheidsingrijpen afkerige liberale leer. Op Kamervragen over het rapport antwoordde de Minister dat de publieke opinie zich maar moest uitspreken om het regeringsstandpunt te beïnvloeden.

Cremer reageerde. In *Het Vaderland* van 21 februari 1870 plaatste hij *Een woord aan zijn landgenooten*, een oproep om aan de Koning adressen te richten met een verzoek om een wettelijke regeling van de kinderarbeid in fabrieken. *Het Vaderland* van 4 maart meldde dat Cre-

mers oproep succes had: ‘De roepstem van den heer J.J. Cremer, ten behoeve der fabriekskinderen vindt alom in den lande gehoor. Allerwege worden adressen aan den Koning, in den geest als door hem is aangegeven, geteekend’. Zelf bepleitte Cremer inmiddels de belangen van de fabriekskinderen bij de Minister van Financiën en tenslotte plaatste hij in *Het Vaderland* van 2 juni 1870 de *Openbare brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken*. Cremer stelde vast dat de wens van het volk nu toch wel voldoende duidelijk was en drong, eventuele bezwaren tegen zo'n regeling op al dan niet praktische wijze ontzenuwend, nogmaals aan op een wettelijke regeling. En die kwam er tenslotte in 1874, toen eindelijk een door de Kamer sterk besnoeide initiatiefwet van het Kamerlid S. van Houten op 24 september in het *Staatsblad* gepubliceerd was. Tijdens de Kamerbehandeling werd overigens wel duidelijk dat Cremers bemoeienissen met de zaak van de fabriekskinderen hun uitwerking niet gemist hadden.¹¹

De handschriften van Cremer

Het dossier betreffende Cremers *Fabriekskinderen* was een onderdeel van Cremers schriftelijke nalatenschap en heeft met de andere handschriften nogal wat omzwervingen meegemaakt. Na Cremers overlijden verhuisde zijn weduwe al spoedig uit de woning in de Tweede Van den Boschstraat in het Haagse strijd tegen de kinderarbeid, voorlopig weer opgeborgen zou worden in een particuliere verzameling, maar in 1997 kwam het uiteindelijk toch in een openbare collectie terecht.

Het dossier *Fabriekskinderen*

Het destijds door de antiquaar Gijsbers samengestelde dossier met betrekking tot Cremers *Fabriekskinderen* bevat verschillende versies van de teksten die door Cremer in zijn strijd tegen de kinderarbeid geschreven zijn.¹⁴

Van de *Fabriekskinderen* zelf zijn dat een vrijwel volledig kladhandschrift en een nethandschrift. Verder een aantal pagina's met vragen en aantekeningen over kinderarbeid en de omstandigheden in de fabrieken, de kladtekst van de inleiding die Cremer bij de voordracht van 7 maart hield¹⁵ en de brief van Thorbecke aan Cremer van 2 april 1863. Uit 1870 zijn er een incomplete kladversie en een complete netversie van *Een woord aan Zijn Landgenooten* gedateerd 13 februari 1870.¹⁶ In een incomplete kladtekst van 17 maart 1870 ligt de strekking van de *Openbare Brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken* van 20 mei 1870 al in grote trekken vast en de *Openbare Brief* zelf is ook in een kladversie in het dossier aanwezig.

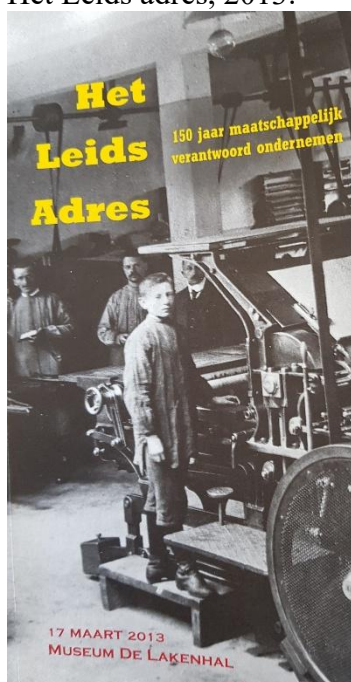
Verder zijn twee brieven aan de *Spectator* uit 1866 in een net- en een kladversie in het dossier opgenomen. Deze brieven nam Cremer niet op

¹⁴ Hoewel Gijsbers stelde dat er in de in Velp aangekochte handschriften geen blad ontbrak moet vastgesteld worden dat niet alle overgeleverde teksten compleet zijn. (G.W. Gijsbers, 'Antiquarische belevenissen' (noot 12), p. 215.)

¹⁵ In de tekst is sprake van 'grootmachtige heeren' waarmee ongetwijfeld de uitgenodigde ministers en mogelijk ook de kamerleden bedoeld werden. Overigens blijkt uit deze inleidende tekst dat Cremer opbrengst van de voordracht bestemde voor de slachtoffers van een overstroming.

¹⁶ In de *Vaderland*-publicatie gedateerd 16 februari 1870.

Het Leids adres, 2013:

Een introductie over Een woord aan mijn landgenooten op [Youtube, 2026.](#)

www.jacobcremer.nl

Laatst bijgewerkt: 27 augustus 2026.